

ВАРДАРСКИ ЗБОРНИК

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
COMITE INTERDEPARTEMENTAL RECUEIL DE VARDAR

DE VARDAR RECUEIL

9

REDACTEUR VLADIMIR STOJANČEVIĆ

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
МЕЂУОДЕЉЕЊСКИ ВАРДАРСКИ ОДБОР

ВАРДАРСКИ ЗБОРНИК

9

УРЕДНИК ВЛАДИМИР СТОЈАНЧЕВИЋ

БЕОГРАД 2012

ЧЛАНОВИ РЕДАКЦИОНОГ ОДБОРА:

ВЛАДИМИР СТОЈАНЧЕВИЋ

МИЛОРАД ЕКМЕЧИЋ

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

ВЛАДИМИР БОВАН

СЕКРЕТАР

ЉИЉАНА ПЕРОВИЋ

Примљено на IX скупку Одељења историјских наука, од 30. новембра 2011. године, на основу позитивних мишљења рецензената, посебно датих за сваки рад

АМБЛЕМ: НОВАЦ ЦАРА СТЕФАНА ДУШАНА

ИЗДАЈЕ:

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

© СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ 2012.

ISSN 1450-8486

КОРИЦЕ: НИКОЛА ДУДИЋ

ЛИКОВНИ ПРИКАЗ НОВЦА ЦАРА СТЕФАНА ДУШАНА
НА V СТРАНИ: МЛАДЕН СРБИНОВИЋ

ЛЕКТОР: ЉИЉАНА МИЉКОВИЋ

КОРЕКТОР: РАТКА ПАВЛОВИЋ

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК: МИРА ЗЕБИЋ

ШТАМПА: ШТАМПARIЈА СРПСКЕ
ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ, БЕОГРАД

ТИРАЖ: 400 ПРИМЕРАКА

САДРЖАЈ – TABLE DES MATIERES

<i>Владимир Стојанчевић</i>	Из српске историјске прошлости у Битољском вилајету на прелазу 19. у 20 век (Друштвено-политичке прилике)	1
<i>Vladimir Stojančević</i>	On Serbian Historical Past in Monastir Vilajet in Transition from 19 TH to 20 TH Century – Social and Political Circumstances	47
<i>Љиљана Алексић-Пејковић</i>	Покушаји оснивања српског новчаног завода у Скопљу до 1912. године	49
<i>Ljiljana Aleksić-Rejković</i>	The Attempts at Founding the Serbian Monetary Fund in Skoplje till 1912	80
<i>Славиша Недељковић</i>	Преглед организованог рада националне акције српске владе у Македонији и Старој Србији крајем 19. века	81
<i>Slaviša Nedeljković</i>	Survey of the Organised Work of the National Action of the Serbian Government in Macedonia and Old Serbia at the End of the 19 TH Century	92
<i>Миле Станић</i>	Предлог о отварању српских конзулата у Призрену и Велесу ..	93
<i>Mile Stanić</i>	Proposal on Opening the Serbian Consulates in Prizren and Veles	97
<i>Владимир Бован</i>	Сећања Јанићија Поповића на своје школске другове и колеге учитеље у Вардарској Македонији од 1905. до 1915. године	99
<i>Vladimir Bovan</i>	Memories of Janićije Popović of His School Friends and Teacher Colleagues in Vardarska Macedonia from 1905 TO 1915	111
<i>Зоран Т. Јовановић</i>	Скопско Народно позориште у ратним условима (1914–1915)	113
<i>Zoran T. Jovanović</i>	Skoplje National Theatre in War Conditions (1914–1915)	139
<i>Зоран Живковић Христић</i>	Ђачка литерарна дружина „Дојчин” у Солуну и Скопљу, од 1903. до 1912. (Етнографска грађа у заоставштини Милоша Ивковића, I)	141
<i>Zoran Živković Hristić</i>	Literary School Club “Dojčin“ in Thessalonica and Skoplje 1903–1912	187

<i>Стјаниша Војиновић</i>	Коста Абрашевић, први пролетерски песник	189
<i>Staniša Vojinović</i>	Kosta Abrašević, the First Proletarian Poet	204
<i>Ђорђе Перућ</i>	Историја и народна традиција у двама старосрбијанским песмама из „Руковети” Стевана Мокрањца (Посвећено академику Владимиру Стојанчевићу)	205
<i>Djordje Perić</i>	History and the National Tradition in Two Old Serbian Songs from Stevan Mokranjac’s <i>Rukoveti</i>	225
<i>Драгиша И. Кецојевић</i>	Државна народна школа „Карађорђе” у колонијалном селу Карађорђевац 1922–1941, Други део	227
<i>Dragiša I. Kecojević</i>	State National School “Karadjordje” in the Colonized Village of Karadjordjevac 1922–1941, Part II	251
<i>Драгиша И. Кецојевић</i>	Земљотрес у Јужној Србији 1931. године	253
<i>Dragiša I. Kecojević</i>	The Earthquake in Southern Serbia in 1931.....	270
<i>Владимир Стојанчевић</i>	О Стевану Симићу и његовим успоменама	273
<i>Vladimir Stojančević</i>	About Stevan Simić and His Memories.....	301
<i>Стеван Симић</i>	Моји списи објављени у појединим часописима, алманасима и сличним издањима у Цариграду, Солуну, Крфу, Скопљу, Сарајеву, Београду Библиографски подаци	303
<i>Stevan Simić</i>	My Works Published in Magazines, Almanachs and Similar Publications in Carigrad, Thessalonica, Corfu, Skoplje, Sarajevo, Belgrade Bibliographical Data	307

ИЗ СРПСКЕ ИСТОРИЈСКЕ ПРОШЛОСТИ У БИТОЉСКОМ ВИЛАЈЕТУ НА ПРЕЛАЗУ 19. У 20. ВЕК (ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ)

ВЛАДИМИР СТОЈАНЧЕВИЋ

Крајем 19. и почетком 20. века од три румелијска вилајета: Солунског, Косовског и Битољског, Битољски је скоро цео територијално ушао у састав Србије по слому Турског царства 1912. године. За време турске власти у административном погледу имао је пет санџака: Битољски, Дебарски, Серфичански, Корчански и Елбасански. Од њих, највећи по пространству и броју становника био је управо Битољски са својих пет каза: Битољска, Прилепска, Охридска, Кичевска и Леринска (која је – по разграничењу 1912/1913. године припала Грчкој). У даљој подели на мање управне јединице Битољска каза обухватала је четири нахије: Ресанску, Преспанску, Демир-Хисарску и Крушевску. Прилепска каза имала је само једну нахију – Мориховску; Охридска каза једну нахију – Дебарску; Кичевска каза – Поречку нахију; и Леринска каза две нахије: Рудничку и Невеску. – А од четири казе Дебарског санџака, само је једна – Реканска каза 1912. припала Србији, док су три друге ушле у састав Албаније: Горњо-Дебарска, Доњо-Дебарска и Матска каза.

Од остала три санџака: Серфичански имао је шест каза (Серфичанску, Кожанску, Џумајску, Населичку, Еласонску и Гревенску) који је цео 1912. припао Грчкој, као и део Корчанског санџака, од којег је Костурска нахија (са три нахије) цела припала Грчкој, а остале три казе: Корчанска, Калајнска и Старовска – као и Елбасански санџак (са Елбасанском, Пралинском и Теклинском казом) остали су у Албанији. На територији овог пространог санџака – као суседним румелијским вилајетима: Солунском и Косовском (у санџаку Скопљанском), одвијала се великим делом историја српског народа (поред осталих народа вишенационалног и верског састава Турског царства). Проблем заштите и ослобођења Срба под турском влашћу, истовремено сачињавао је велики део државно-националне политике Краљевине Србије тога времена.

I

Општу ситуацију на подручју дела Битољског конзулата, код тамошњих Срба, Мих. Ристић, изнео је у извештају надлежном Министарству иностраних дела 5. новембра 1899. године, позивајући се, при

томе, на своја два ранија писма од 15. септембра и 4. октобра исте године, у којима је саопштио разлоге и потребу да службено посети Прилеп и Крушево. „У оба ова места“ – наводи М. Ристић – „а поред њих и у Врбљану куд сам такође свраћао да би извидио узроке сукобима 'између наших људи' (који) претили су били узети непријатне размере и лако је могло доћи до затварања наших школа“, и то „с једне стране свевласт и сувишним прохтевима мутевелије, а са друге инат и распуштеност наших учитеља, излагали су судбину наших школа свакојаквим евентуалностима, које је немогуће било средити у Битољу“, те стога: „Ваљало ми је лично отићи, мирити и стишавати“; а: „Да ли сам у томе успео, и да ли ће обећања, која су ми дана, бити сверована, показаће најближи дани“. Главни циљ Ристићевог путовања, пак, била је инспекција о животу и раду тамошњих српских присталица. О томе Ристић извештава:

„Прво сам ишао у Прилеп. Онамо сам поред главног разлога, смиривања наших, ишао и што сам желео да се и лично обавестим о положају наших људи према Бугарашима, о нашој тамошњој школи, досадашњим успесима и, најзад, желео сам прегледати зграде, које нам се нуде да их откупимо за параклис“. Дакле, стање српске школе и црквено питање, али и српско-„бугарашки“ односи у граду, као и уопште, у његовој околини. А локалне прилике, о којима је изнео своје утиске, нису биле добре и оптимистичке. „Једино сам се успешно вратио из овог града; у њему сам нашао у наших људи највећу предусретљивост према мојим саветима, да мали бројем буду сложни. Сва остала обавештења, која сам прибрао, могла су само да изазову тугу и жаљење: Прилеп је и данас онако исто крепка тврдиња Бугарштине, као што је био и пре седам и нешто јаче година, кад сам тамо ишао први пут. Разлика је само у томе, што су браниоци њени данас још жучнији и одлучнији, него ли онда а оно мало наше војске, пометено и преплашено. Рекло би се, да су пре седам година наши били одлучнији, него ли данас, ако томе није разлог само у томе, што на њих Бугарство онда није погледало овако мргодно као данас и што није их гложило оваквим сретствима као данас“.

Као узрок томе, Ристић је навео да су „бугарашки“, још у септембру 1897. године тешко ранили мутевелију српске школе у Прилепу, Перу Димитријевића, и, истом приликом убили његову малолетну кћер. А само после непуне године и по дана, у јануару 1899. године био је убијен Тодор (Тодор) Поп-Антовић. О томе Ристић каже да су: „Ове две погибије, последица нескрупuloзне борбе коју Бугарство води противу нас, изазвале су у онај мали број наших људи једно чудно осећање. Они су на мене учинили утисак дивљег зверства на које се дигла хајка; преплашени су и на опрезу. Неповерење и страх је толики, да је мене једва пустио у кућу наш мутевелија Димитријевић, јер сам му лупао на врата у недоба (било је већ 1 сах. по турски, кад сам му изненада дошао у госте), јер се он у кућу затвара већ у 11 сахати. То чине и други наши људи. Њихово опрезно држање не чини, међутим, утисак да је извештачено, због мог присуства ... она два српска гроба, које је ископало Бугарство, и узета [одузета] рука мутевелијина, услед ране, најбоље утврђује мисао, која ми се стално врзма по памети: да данас треба имати срце па се у Прилепу клети Србином“.

За овакво исказивање својих туробних мисли о судбини убијена два угледна српска грађанина Прилепа (некадашње „престонице“ Краљевића Марка), Ристић је навео и случај са српским варошким попом Николом, рекавши како је „... кажу цвеће што је данас према оном, што је се дешавало од дана, кад је наша школа била отворена. Тада се наши људи никуда нису смели да крећу, поготово ноћу, из својих кућа, а проћи поред бугарске цркве, или кроз црквену порту, било би то, као кад би пролазили кроз шибу. Скорашњи крвави догађаји у Велесу, после добијања дозволе за нашу школу, најбоље утврђују ово казивање. Осећање усамљености код наших људи њих притискује у тој мери, да им је данас уточиште – Турчин“. Ово Ристићево казивање било је, у ствари, субјективно изражено осећање једне објективно тешке ситуације, у којој су се – крајем 19. века налазили, пре свега, српски становници по варошима. То је, посебно, био случај још и са Штипом, Охридом и Велесом, где се „бугарство“ нагло ојачало после оснивања Бугарско-македонске револуционарне организације 1893. године. Прилеп је, при таквим околностима, имао посебну улогу да ојача позиције бугарске Егзархије у њеној намери да изврши пуну бугаризацију македонског словенског становништва, управо код „србомана“ – патријаршиста и припадника српског националног ентитета у сва три румелијска вилајета. Средства и начини да се постигне бугаризација били су различити, и убиства водећих личности код „србомана“ била су извођена помоћу тзв. „терориста“ службених органа окружних комитета ВМРО.

Заслужује пажњу Ристићево саопштење о демографској и конфесионалној основи прилепског становништва. По њему у Прилепу је било „до 4.500 кућа“, и то „како ми казаше наши људи“ око 1500 турско-муслиманских према 3000 хришћанских, а од тога броја: „Данас јавно сме да се каже Србином до 50 кућа“. Али, „потајно рачунају да их има и до 300, али не смеју да се испоље због попа, вергије и претње. Сем тога, Цинцара и Гркмана [Словена патријаршиста] имаће 60 и неколико кућа, досељених и подељених међусобно: док се једни држе Грка, други 'воде румунску партију', [док] сав остатак од хришћанских кућа припада Бугарству“. Такође, заслужује пажњу и Ристићево казивање о српској школи у Прилепу, за коју, међутим, каже да „је она далеко од тога да подмири потребе наше радљивости у овом месту из простог разлога, што је она само један део оних узрока, који су толико Српство отерали у Патријаршију“. Јер: „Црква у овим странама има много већи утицај него ли школа“, алудирајући при томе на отпор који чине грчки пелагонијски митрополити у Битољу. Изглед за могућност позитивног решења могло би се очекивати од „стицања једног параклиса, које је питање већ било предмет кратке преписке“ претходног генералног конзула са министарством у Београду. У питању је било да се као владин заступник у Прилепу постави Србин, који би опслуживао прилепске парохујане, неегзархијске припаднике, а под патронатом Пелагонијског митрополита. Стога је добијање параклиса било од превасходног значаја, како за заштиту малене православне српске општине, тако и за српску школу у Прилепу – пошто је њихова заштита, пред турским властима, по привилегијама Васељенске Патријаршије припадала православном митрополиту односно њему подређеном епископу.

Куповини подесне зграде у којој би били смештени и параклис и школа – оделито једно од другог – Ристић је посветио посебну бригу, ако би за то било нужно, и из разлога веће безбедности. Посебно би се служба у том параклису обављала на црквено-словенском језику, а по сагласности Пелагонијске митрополије (слично праву која су имали Власи у Крушеву да служе у тамошњој цркви на румунском, а не на грчком језику!) Прилике су за то, тада, биле повољне. На понуди за продају биле су две куће и једна од њих могла се купити по прихватљивој цени од власника. Осим тога, један параклис са српским свештеником подигао би углед Србије и унео нове наде прилепским Србима у бољу будућност и заштиту од насртљивости Егзархије и комитетске организације у Прилепу. У вези са оваквом ситуацијом у црквено-верском погледу, Ристић бележи да је имати параклис „од неопходне потребе“, па каже како: „Наши људи и Бугараши, који би пристали уз нас, неће да иду у грчку цркву. Стари поп Алекса из Тополчана каже ми, како не би жалио да умре, само кад би могао у Прилепу у српској цркви кога венчати...“

За „нашу школу“ у Прилепу, коју је посетио, наводи да је „изгледом и радом у њој... потпуно задовољан с обзиром на локалне погодбе у овом месту“.

У Прилепу је „некада“ постојала „српска општина“ са више чланова – Ристић наводи, можда, њих 11, а сада је остала на двојицу: Спирковића и Перу Димитријевића – мутевелију српске варошке школе (раније је њој припадао и – Ристићу „изодавно“ познати Коле Шапчевић – „који некада примао и плату од нас“). За разлику од Бугара и Грка, који су стално имали своје општине, и своје посебне коцобаше – општинске старешине својих верских и верско-националних заједница, као „булгар-милети“ (припадници Егзархије), односно „урум-милети“ (припадници Патријаршије) Срби ће, тек неколико година касније бити заведени у турске пореске дефтере („нуфуз-девтере“) као „слав-ортодокси“, – и на основу тога имати право (мимо утицаја, како Егзархије, тако и Патријаршије и њихових службених представника) за подизање и одржавање својих „српских народних школа“.

Што се односи на цркве у Прилепу, прва хришћанска црква у овој вароши за време турске владавине, Ристић наводи да је сазидана 1838, као патријаршијска – урум-милети – верска установа. (Патријаршија је у Прилепу имала и параклис.) А до тада „Прилепчани су ишли на молитву у село Варош, где је од неколико цркава које и данас певају, најважнија црква Св. Димитрија“. У погледу црквено-верске оријентације Прилепчана, Ристић наглашава како: „Потребно је напоменути да негрчке народности толико не маре Патријаршију да неће да се запишу у Рум-нуфуз девтере. То неће чак и наши ... нарочито не простији свет“. Овакво држање овог дела прилепских грађана „гркомана“ схватало се као реакција на упорност представника фанариотских грчких архијереја на катедри битољске православне, Пелагонијске митрополије.

Из црквене историје српске средњовековне прошлости, од посебног значаја су два саопштења Ристићева. У првом од њих, он наводи: „Поред Маркових Кула, на које сам се пео, и манастира Св. Аранђела, куд сам ишао да снимим још једва приметне остатке ликова Краља

Вукашина и Краљевића Марка, био сам и у манастиру Трескавцу нарочито да фотографски снимим узидану плочу Дабишића енохијара Цара Уроша. Њу су агенти Бугарства покушавали много пута да дигну из зида, и томе се увек одупирао народ. Потоњи пут то је покушао владика Глигорије, али се томе одупрла баш сама општина бугарска у Прилепу. 'Ми знамо – говоре да су му казали – да смо били Срби. Сад смо се претопили у Бугаре. Ко зна шта још може бити. Плоча стоји толико година, нека стоји и даље. Кад смо ми већ Бугари, шта вам она смета'". А из другог саопштења, Ристић наводи: „Трескавац манастир је већ познат и ширем Српству. Њега је битољски бугарски владика дао био на управу попу Николи, с тим да има слушати никог другог до њега – владику. Изгледа да ту наредбу слабо слуша бугарска општина у Прилепу. Од 8500 гроша, колико је манастир добио ове године [1899] о слави – казивао ми је сам поп Никола – општина је узела 7000 гроша и школа у Прилепу, а манастиру је оставила за потребе му 1500 гроша.“

За историју манастира Трескавца од значаја су била још друга два саопштења: прво о некадашњој манастирској трпезарији, а друго о два манастирска звона, претопљена, како би се уклонио запис дародавца. За једно од њих, напукло (од претапања), Ристић се сећа да је на њему – кад је први пут посетио манастир 1891. године – било урезано име ктитора, или српског кнеза Милоша, или „блаженоупокојеног“ кнеза Михаила. (Ристић не наводи ко је и зашто претопио звона да би се уклонила урезана имена, али је алузија на егзархисте очигледна!)

Друга сврха Ристићевог шестодневног путовања била је посета Крушеву и неким околним селима, а у првом реду да извиди настале проблеме у вези са српским школама. О томе, какву је ситуацију затекао, он извештава надлежно министарство, тражећи, при том, потребна упутства ради њиховог решавања: „Из Прилепа сам кренуо у Крушево, свративши у Врбљане да видим шта да чиним с школом, која је дошла у опасност услед сукоба учитеља с мутевелијом и овога братом поп Николом. Све моје довијање из Битоља да учитеља задржим на његовом месту није помогло; и поп и мутевелија отерали су учитеља Косту Николића, и ја сам школу нашао затворену. Сматрајући се ипак да колико толико подржим на страни попа и мутевелију, остало је уговорено да ће они примити за учитеља сваког кога им пошаљем, само не досадашњег, на кога се поп Никола тужи да је имао... упутства досађивати му... после првог пута у Србију, мислим пре годину дана. Друга тројица... међу тим из овог села долазила су ми ономад уз изјаву да ће да расипају [растуре] све ако један од њих не постане мутевелија на место садашњег. Ја сам сву тројицу истерао из Консулата, и сад чекам ваше одобрење и предложене вам измене у учитељевом размештају, па да видим, хоће ли моћи прорадити ова школа“.

У очекивању расплета ове тешке и мучне ситуације, у напору да се српска школа, у овом месту важном за одржавање српске просвете, одржи и поред бројних тешкоћа које су јој биле причињаване са (бугарске, егзархијске стране, али и иначе), Ристић је дао следећи опис друштвено-психолошке атмосфере у којој се одвијао рад српског

школства на овом подручју Битољског вилајета: „Да бисте видели само какви ми јади од села задају оволиког посла, поменућу да Врбљани немају више од 38 кућа, од којих су две бугарашке, и да ја не бих ни свог најљућег злотвора затворио у собу намењену за стан учитељу: један мали простор земљом патосан, блатом слепљен, косом таваницом тако да је човеку немогуће прићи крају собе, а да се не сагне, светлост долази кроз један прозорчић, отворен у зиду од набоја. И опет хоће сваки да је у селу старији и од консула и од учитеља! А шта је коштало отварање ове школе, и шта сад она кошта послато вам је из књига благајне подручног Вам Министарства. Такав је случај и са [селом] Лисалајем“.

Проблема са школама – око њиховог отварања и уређивања, и посебно са мутевелијама, Ристић је имао и у неким другим селима, као у (суседном селу) Добрушеву (око „арзовала“ – дозволе за отварање школа код турских власти), у селима битољске казе: Дихово, Брусник, Ленце, где се појавио покрет за отварање српских школа, и др. – Нарочиту посету Ристић је учинио великом селу Кривогоштане (са мешовитим српско-бугарским – „србоманско“-„бугарашким“ становништвом) „да видим на чему стоји питање отварања наше школе“. У вези са оваквом појавом, Ристић износи своје мишљење: „имао сам прилике уверити се колико би организација Маћедонаца у Србији настањених изведена као што треба помагала нама овде“, па наводи случај неког Косте Стојаковића из Горњег Дивјака и његово бугарашко опредељење усред Београда..., и у обратном случају србофилства (потајног) међу „бугарашима“. Као карактеристичан пример Ристић наводи случај са егзархијским попом Николом у Крушеву који је, ту, учинио куртоазну посету овом српском конзулу, и због тога навукао на себе гнев градског комитета Прилепа: „У потврду колико је Бугарашима осетљиво према најмањој попустљивости и предусретљивости према Српству поводом моје посете Трескавцу...“, као и због поп Николине посете, „да су га... општинари изгнали из манастира и поставили за старешину другог свештеника. Услед тога се побунило село Дабница – близу Трескавца – које воли поп Николу, и за инат се спрема да узме српског учитеља! Шта је онда остало за наше људе у Прилепу!“ – Како се види и из примера, положај српски опредељених „србомана“ – Срба патријаршиста у скроз „бугарашки“ опредељеног Прилепа, не само да је био тежак, већ и погубан, крајње егзистенцијално угрожен. У таквом непријатељском окружењу, управо од „бугараша“ – припадника „шизматичке“ и милитантне Егзархије, Ристић је са правом, за то време, тврдио да: „Наши се у Прилепу добро држе с Турцима и нарочито су задовољни с кајмакамом [начелником]. Овом је г. Веселиновић [Милојко] идући у Прилеп с г. Пером Тодоровићем [коме је] обећао био наше одличје у знак благодарности и пријатељско држање према нашим...“ У поређењу са стањем у српско-бугарским односима, не само уопште на терену, већ и у међудржавничким приликама између Србије и Бугарске – у то време, поступање турских власти било је далеко сношљивије него ли од стране Егзархије и активности комитетске организације. У овом погледу, не само српски историјски извори, него и званична бугарска документација потврђује овакво стање у међусобним односима „србомана“ и „бугараша“. Првобитна, до 1893/94. године, борба за

превласт црквеног и просветног утицаја на словенско македонско становништво, као нека врста њиховог својеврсног ривалства, претворила се у жестоке оружане сукобе. Збивања и догађаји током две последње деценије турске власти, до 1912. године, давали су основну карактеристику крајње тешког положаја македонског становништва, посебно у крајевима Битољског вилајета, и били од знатног утицаја, не само на унутрашњу политичку ситуацију Турске царевине и румелијским вилајетима, већ и на међународне односе турског царства са балканским државама. Све до краја 1890-их година, свестрана активност Егзархије у македонским крајевима била је од најнепосреднијег утицаја на српско-бугарске односе уопште.

Година 1902. у пределима Битољског вилајета, а посебно у Прилепској кази и у Поречу, означавала је, добрим делом, наставак претходне, са том разликом да су се и даље дешавали прогони хришћана, али да је било и неколико крупнијих погибија комитских чета и њихових војвода, као и више убистава виђенијих домаћих Срба од стране бугарских терориста по налогу руководства ВМРО из Прилепа. Такви догађаји дешавали су се скоро по свим казама западне Македоније, али су они били најинтензивнији на простору Прилепског поља и његове околине.

Тако се првих дана марта у Кадином селу одиграла крвава борба између бугарске чете војводе Методи Пачева (бугарског учитеља родом из Охрида) и турске војске. Чета се налазила у селу „ради организовања“, где је била опкољена и нападнута и потпуно уништена. Кућа у којој су биле комите била је запаљена и изгорела до темеља са свим околним шупама и кошарама; неки од четника су изгорели у пожару. Код погинулог војводе „нађен је списак свих организованих села и имена људи, који су организацију водили и њом управљали, као и велика сума новаца организације“. Турска власт је идентификовала компромитоване људе, међу којима је било и чланова градског комитета и отерала их у Малу Азију „на доживотно заточење“

Комитет је поводом ове велике погибије, повео истрагу, осумњачио три домаћина: Станка Акчијевића, Тале сајдију и Димитрија Врба „као турске шпијуне“ и ликвидирао их иако су били „ни криви ни дужни“; неко време доцније било је утврђено да је турску власт о боравку чете у Кадином селу обавестио „један ћаја са чифлуга Коче и Дамета Небреклијева“. Погибија чете поразно је деловала на егзархисте широм Прилепске казе и значила је у ствари пораз угледа самог градског комитета, као и целе комитетске организације. Савременик збивања из тог времена, Петар Коларевић, (из оближњег села Светомитрани, тада и сам „члан исте организације“), како је сам забележио у својим успоменама, оценио је цео овај догађај да: „Организација [ВМРО] је знала целу истину, ипак су ти невини домаћини убивени само да се свет заплаши и буде покоран и послушан организацији и да се прави што већа галама и подиже политичка прашина ван турске границе, код иностраног слободног света, како бугарска организација води борбу за слободу Македоније. За онога ко није упознат са стварношћу, веровао је у то, а за нас у организацији било је све јасно али смо морали ћутати и трпети“.

После овог убиства три српска сељака (– „србомани“) из Кадиног села, на сличан начин убијен је сељак у Крушеву Ђорђе Зуљам из Светомитрана, по налогу тамошњег председника градског комитета, Јована Чкоњева, такође из Светомитрана. („Са Ђорђем је свршено и немој више да се распитујеш“ – био је одговор једног комитетлије у Крушеву.) Ово убиство свог земљака Ђорђа, Петар Коларевић је прокоментарисао: „Ево огледала ондашњег времена у коме је организација бугарска царовала и убијала невинне људе, поштене и исправне, на неку доставу неке протуве који су се увлачили у организацију“.

Ова, 1902. година, забележила је и два тешка губитка бугарских комитских чета: у селу Ракитино, у Демир Хисару (југозападно од Крушева) пострадала је чета војводе Веле Маркова (родом из крушевског села Селце); а неколико дана касније, на Ускрс „пострадао је војвода [Јордан] Пиперков са целом четом, након чега су Турци применили тешке репресалије и суђења виђенијих сељака. Последица је била: „Да је страх завладао у целом овом крају: Демир Хисар“. Бунтовничко-завереничка 1902. година у Битољском вилајету била је само увод у предстојеће велике догађаје у 1903. години.

II

Црквени расцеп који је настао постанком Егзархије – као, пре свега, верско-националне институције бугарског народа – у почетној фази њеног црквено-верског („бугарска шизма“) и национално-политичког Sturm und Drang-а, односно „филетизма“ и мисионарског волунтаризма, – инаугурисао је једну врсту верско-црквене аверзије према свему и свима који нису прихватили црквени партикуларизам, поготово не у његовом насилном натурању, често и применом неканонских мера и не-еванђеоских поступака. Отуда се овај, и овакав расцеп осетио – не само у време плебисцитарног изјашњавања јужнословенског становништва 1870. године, када је Егзархија проглашена, већ – због њене наглашене и „политизоване прозелитистичке активности и после тога – све до постојања власти Турског царства на Балканским просторима 1912/1913. године (закључно са Лондонским мировним уговором јуна 1913. године). Црквени органи Егзархије, посебно од краја 19. века, у спровођењу црквено-верске концепције са национално-политичким представницима бугарске обновљене државе на Берлинском конгресу 1878. године, идентификујући цркву са (бугарском) државом, и стављајући се под патронатом (те) државе – истакли су начело филетизма као главну идеју – водиљу у својој делатности. За остварење своје црквено-верске политике обилно су се служили и средствима и установама такве државне политике, а после 1893/94. и „услугама“ новоосноване ВМОРО, одн. ВМРО на македонским просторима. Та веза Егзархије са ВМРО, а нарочито не успротивљујући се њеним екстремним начелима, чак и противно црквеним верским канонима (учењима), учинила ју је, у неку руку, патроном и саучесником у њеним екстремним иступањима током провођења комитске акције, посебно према припадницима српског националног идентитета у македонским крајевима, а пре свега у санџацима Битољског вилајета. Тако њена екстремна политика против „Србоманско-патријаршијских“ села, ни после пропасти устанка 1903. године није престајала, не само од стране арамијски албанских

чета, већ и комитетских, посебно подржаваних од Егзархије у западно-маћедонским пределима.

Једна од тешких последица разорне политике коју је водила Егзархија, не само у погледу црквене шизме и деобе становништва на егзархисте и патријаршисте широм Румелије, него и у национално-политичком подвајању у широке масе словенског живља – а посебно на простору Маћедоније и Старе Србије – било је рушење дотадашњег система друштвено-цивилизацијске равнотеже у њиховом обичајеном животу и њиховој међусобној комуникацији, и нарочито према турској, иноверној и инородној држави и њеним представницима власти. Егзархија, односно њена – још од самог почетка шизме – изразито црквено-верска и ксенофобска национално-политичка великобугарска оријентација, дошла је до пароксизма нетрпељивости не само према фанариотској Васељенској патријаршији у Цариграду, већ и према постојећим, традиционалним народним црквено-верским, друштвеним и школско-просветним установама на просторима некадашње Пећке патријаршије и Охридске архиепископије, које је управо укинула фанариотска Цариградска патријаршија, и то уз пуну сагласност Отоманске Порте, у другој половини 19. века, како је иначе познато у историографији. Примера за то било је чак и превише, како на простору Старе Србије, у Скопском санцаку Косовског вилајета, тако и у маћедонским пределима Битољског и Солунског вилајета, а резултати те разорне политике били су очигледни у свим друштвеним срединама и појавама јавног живота.

Тако, по једном наративном извору савременика друштвено-политичког живота у Битољском вилајету при крају турске владавине на Балканском полуострву, споменутог српског учитеља у Прилепу (Петра Коларевића, из Светомитрана Прилепске казе): „У овом конфузном времену, последње деценије XIX и прве деценије XX века, борба се водила на живот и смрт на неколико фронта, између Срба и Бугара, између Срба и Грка, између Бугара и Грка и заједно сви против – Турака, више случајно него ли споразумно и обратно. Кад би човек ову конфузну борбу посматрао са стране и непристрасно, рекао би, ови људи изгубили су потпуно здрав разум. Међутим, није тако...“ Шта је била позадина ових, скоро изненадних и застрашујућих „конфузних времена“, исти наведени извор указивао је на један од почетних немиких случајева из првих година присуства Егзархије у маћедонским крајевима: „У то време покушало се стварање и по селима српске црквено-школске општине, али без успеха. У Кривокоштанима (највеће село у Прилепској кази) покушано је и привремено је образована општина, али се није могла одржати дуже, јер власт турска није [то] одобравала по селима. И у овом покушају била је једна људска жртва. Убивен [је] један виђен домаћин и првак села Коста [Коте] Чавковић [Чавка] од исте организације ВМРО. Пријатељи Костини нису примили равнодушно ово убиство него су одмах реаговали и из противничког табора, иницијатора за његово убиство, истог дана убили су вођу њиховог Димка Лудовића из истог села. Ово убиство свакако је проистекло, мотивисано је било због патријаршијског, српског опредељења погинулог Чавковића, „и било пренесено на национално-политички терен и ВМРО је – као изразита антисрпска организација извршила убиство једног свог противника“.

Утицај Егзархије, уопште, био је врло велики и остављао је последице од највећег историјског значаја.

Потирање народне обичајне и историјске традиције, посебно највећег породичног празника Славе, али и генерацијски устаљеног начина живота од стране Егзархије, наметање бугарског имена и бугарских учитеља, школа и језика (посебно је био тешко разумљив правопис), били су чиниоци који су (имајући у виду и, често, насилнички начин опхођења) утицали не само на смањење првобитног одушевљења за добијену словенску цркву и отцепљење од фанариотског грчког свештенства, већ су ојачали и процес враћања Патријаршији (уз словенско богослужење), српском свештенству и српским школама. Тај процес повратка, пак, српској црквено-просветно-културној оријентацији и српској историјској традицији – насупрот наглашеној бугарској црквено-политичкој асимилацији и насилно наметаној бугаризацији словенског македонског становништва, све више и више се ослобађао Егзархијског духовног tutorства и мешања у животне, личне и друштвене прилике и односе, и враћао старим словенско-српским традицијама. Насупрот бугарској национално-политичкој и просветно-културној идеји, обнављала се и стално узростала идеја српског националног имена и осећања савременог српског националног идентитета. Егзархија је, вођена бугарском националном идејом уз то и перманентно спровођеном политиком тоталне србофобије – још почетком 1880-их година, изазвала подвојеност и, затим расцеп, на крају и међусобни сукоб у целини друштвено-културне заједнице словенског становништва на широком пространству сва три румелијска вилајета: Солунском, Битољском и Косовском (Скопљански санџак).

„Као резултат на разбивачката активност се појавише: србомани, гркофили, бугарофили, патријаршисти, егзархисти, протестанти и католици, који постојано се карале [свађали се] помеђу себе. Во други зборови [другим речима] било разбијено единството на македонскиот народ неопходно потребно за успешната борба против... турските феудалци и турската држава. Турската влада вешто... ползувала [користила] оваа мајсторски создадена верско-национална подвојеност и уште [још] повеќе... разгорувала потикнувајќи [подстицала] едни против другите“. Првобитно (још крајем 1860-их година) замишљени идеал о свргнућу апсолутизоване грчке црквене и духовне супрематије у верско-друштвеној средини широм јужнословенског света под турском владавином, а успостављен Егзархијом 1870, као заједничке црквене организације, са домаћим, словенским свештенством и црквенословенском литургијом, убрзо се изневерио у двоструком правцу: прво, строгом централизацијом црквене управе на свој територији назначеној у султановом ферману, а исто је значило укидање свих права помесних цркава у располагању новчаним средствима добијених из локалних извора, односно својих парохијана; и, друго, увођење политичких мера и филетистичког принципа у сврху бугаризације свег словенског живља изван класичних територија Бугарске Трновске Патријаршије у време турске окупације балканских слободних држава у 14. и 15. веку, тј. изван територијалног простирања аутокефалне Охридске архиепископије и српске Пећке патријаршије. И тај покушај централизације црквене управе,

као и бугаризације целокупног друштвеног и јавног живота изазвао је – већ првих година по организовању Егзархије – снажан отпор у многим епархијама и парохијама јужнословенског православног становништва изван граница тек створене Кнежевине Бугарске. Ово тим пре што су још пре српско-турских ратова 1876-1878. године, и Егзархије (1870) постојале у пределима Старе Србије и Македоније многе основне школе тзв. манастирског типа, или народне школе лаичког образовања, чак и школе са модерном школском наставом, каква је била у примени и у Кнежевини Србији око средине 19. века. Сукоб локалних школа са Егзархијом, нарочито у македонским пределима, заоштравао се и због новчано-финансијских средстава, тј. принудног увођења својеврсног „самодоприноса“ – посебних новчаних приреза, који су сакупљале егзархијске тзв. „црквена и училишна настојателства“. По критичком суду македонског историчара, Љубена Лапеа, „таткото на македонската историја“: „Ваквата политика на Егзархијата... по ослободувањето на Бугарија, почнала да се провлекува [провлачи] и експанзионистичката политика на бугарската влада и двор за опитување [покушај] да ги спрегне [упрегне] нашите општини да и [им] служат на нејзините цели [њене циљеви] предизвикала [произвела] силен отпор кај [код] македонските маси и интелигенцијата...“

Меѓутоа, проблем односа Егзархије и затечених народних установа – црквено-школске општине и традиционалних верских народних обичаја и прослава није био, често, у сагласности са политиком Егзархије и радом њених представника на терену, и то из више крупних и значајних разлога. Случај Прилепа био је у овом погледу, колико интересантан по својој појави, толико и симптоматичан по своје (шире и дубље) значају, као и по последицама у даљем развоју друштвених, образовно-културних и национално-политичких прилика у томе делу македонског словенског становништва. Споменути македонски (послератни 1941–1944) историчар, Љубен Лапеа, говорећи о прозелитизму Егзархије и њеној бугаризаторској политици, чак и првих деценија по њеном оснивању, а иначе и сам рођен у Прилепу (1910. г.) наводи ја како: „Дел од македонските противници на Патријаршијата барале [тражиле су] да се врати укинатата автокефална Охридска архиепископија. Меѓутоа, не секавајќи доволно [доволно] во себеси да ја продолжат борбата сами, македонските граѓани пробарале и нашле свој сојузник [савезника] во бугарските граѓани, кои што исто така го трпеле игото [јарам, ропство] на грчката патријаршија, како и Македонците. Но бидејќи во сојузот со [са] бугарските граѓани, кои биле и побројни и со поголеми врски [везе] во турската управа, како и со свои печатни органи [издавачима] на бугарски јазик, нашите [тј. македонски граѓани] почнале да го трпат [подносе] посиленото влијание на бугарската буржоазија и да играат подредена [подређена] улога. Затоа и голем дел од нашите општини, отфрлајќи [одбацујући] ја јурисдикцијата на грчката Патријаршија и поврзувајќи [повезујући] се со бугарската буржоазија, го земаше [узели] и бугарско национално име, манифестирајќи ја по овај начин својата припадност кон [према] антипатријарскиот табор. Конкретно во Прилеп имаше и други причини [разлози] за тоа. Од 1866. година во Прилеп дејствуваше бугарскиот

учител... родом из Панаѓуриште, кои беше не само главен [главни] во ова време во градот, туку [него] и еден од поактивните фактори во црквно-училиште борби на Прилеп...кој стоеше во првите редови на борците за црквено-училишна независност од Патријаршијата“. Шта више, „Признавање на бугарската Егзархија во 1870. година и нејзиното проширување на дел од Македонија значаше... потесно организационо повезување [повезивање] на тие општини со новоформираната егзархијска црквена организација која ги назначуваше [означавала] и плаќаше [плаћала] председателите на општините кои требаше да потекнуваат [потичу, припадају] од црквна средина“. У овом смислу још чвршћег увлачења и у цивилне, народне, самоуправне установе, као што су биле „училишна настојателства“, године 1882. Егзархија је донела један општи правилник за општине у Македонији, „односно на нивниот [њихов] састав и дужности“, чиме им је „одземала [одузела] нивната дотогашна независност“.

За постанак оваквог упорног и моћног утицаја, и уплитања у рад народних општинских, управних установа, које је сваки град бирао по неком свом, традицијом утврђеном систему, Прилеп све до 1896. године није био непосредно под јурисдикцијом Егзархије, која је настојала да га подведе под свој утицај и контролу, како би, унифицирајући начин њиховог дотадашњег избора општинара, могла извести и свој други, друштвено-политички и национално-политички програм код македонског становништва. Асимилација неегзархијских, тј. патријаршијских верника – тада познатих као „србомана“ и „гркомана“ – завршила би започети 1870-их година процес пуне бугаризације, не само у црквено-верској сфери, преко већ уведених „црквените настојателства“, црквених проповеди и уопште верско-црквене активности, – већ и процес овладавања школско-просветним системом и, посебно себи потчињених „школских настојателстава, и, до тада, самоуправних народних општина. Јер, од овладавања општинама преко својих припадника код избора чланова општинске управе, и њиховом изборном већином, путем административних прописа са законском снагом, Егзархија би загосподарила и црквеном сфером народног живота и његовим јавним манифестацијама.

У Прилепу је то Егзархија постигла још у најраније време свога постојања, пошто је претходно успела преко агитатора и повереника бугарског црквено-народног одбора у Цариграду, (који је припремао, истовремено и био у току радњи око установљења Егзархије) – да већ 1889. године убеди своје идејно-верске присталице да у новоизабрани општински састав од 12 чланова уведу и једног свештеника (антипатријаршијског опредељења).

У дилеми између словенске Егзархије – од које се у данима плебисцитарног изјашњавања и гласања – очекивало духовно, верско и црквено ослобођење од супрематије и принуде (симонија, и др.) фанариотског свештенства, чему су, у интересу опстанка православља међу Јужним Словенима, подршку дале и владе и националне цркве и Русије и Србије (а пре ослобођења Бугарске), већина се определила за Егзархију, видећи у њој крупан корак ослободилачком покрету бугарског народа. Али наде су изневериле, јер је Егзархија убрзо, после 1878. и 1885. (српско-бугарски рат, и његове последице)

изменила свој дотадашњи правац деловања и поистоветила своју верско-црквену оријентацију са идејом бугаризма, и постала заступник и проводник државне и националне политике Кнежевине Бугарске, и то не само на територији епархија према 1870, него и према пројектованим границама из Санстефанског уговора марта 1878. године. Политичка визија Санстефанске Бугарске постала је трауматична мисао црквеног вођства Егзархије, као и њеног савезништва са 1893. г. насталим комитетским четима ВМРО.

Како се егзархијска црквена управа опходила према домаћим установама и кадровима у Македонији, и шта је била њена намера, изнео је компетентно мишљење историчар Љубен Лапе: „Откако била формирана бугарската национална држава... нејзината [њена] влада и нејзинот државен апарат је превзеле [преузели] раководната улога и контролата над националната пропаганда во Македонија. Тогаш [тада] целиот црковен апарат от Бугарската егзархија што бил затекнат таму, владата га претварала во свое послушно орудие [оруђе] осигуравајќи му и материјалната издршка“. Овакво мишљење није било усамљено и њега је – поред других савремених историчара – заступала и српска историографија.

III

Знаменити Илинденски устанак, покренут у планинском градињу Крушеву, 2/15. августа 1903. године, није трајао ни пуну недељу дана, угушен је од стране турске војске и арбанашког башибозука, оставивши за собом бројна опљачкана, опустошена и попаљена насеља и на хиљаде убијених људи, жена и деца.

Прве вести о Крушеву после уласка турске војске добио је Битољски конзул М. Ристић, касно увече, 5/18. августа: „Тамо је био ужас. После повлачења усташа војска попалила 366 кућа, 203 дућана, убила 44 хришћана, пљачкала све, силовала многе жене и девојке. Грчка црква митрополије порушена турским топовима... Глад тамо влада“. А по другом извештају о стању тамошње српске колоније, од 15/28. августа наводи се „да су башибозуци из околних турских села товарима односили пљачку. Плен је ужасан био... овде [у Битољу] се по чаршији продају разни адиђири за мале цене... за лиру две, најскупље до три лире. Златних ланчева и часовника има пуно“. Исто управитељ српских прилепских школа јавља „да се Турци хвале како им је главом командант паша допустио да харају“.

Слика о стању припадника српске колоније у Крушеву приказује њихов крајње жалостан положај: „Много је породица остало без крова и хлеба и меѓу њима су, на жалост, и сви наши учители. Ст. Ставрић, Ант. Тодоровић, Н. Бацовић, К[оста] Димитријевић, могли су само живот својих и свој да спасу, а све покућанство пропало им је. Исто тако страдао је сасвим и управитељ Грдановић, који је за време догађаја био у Битољу, где је био позван послом. Осим ових претрпели су велике штете и још неки учители по нашим селима у околини Крушева, тако да се сви они налазе у великој невољи, која им чак и глађу прети“. Детаље о њиховој невољи и беди доставио је Конзулату учитељ Ст. Ставрић. Тако је наведено да је учитељ Бацовић „имао на себи неки стари зимски капут, а јадан Петар Ристић дошао је босоног и

тек у Битољу позајмио ципеле. Видећи их овакве... битољски конзул г. Ристић им је обећао...да их Србија неће напустити...и затражио је од министарства аконтацију од 1.500 динара, како би: „Од те помоћи они могли набавити прве хитне потребе“.

Поред Крушева као центра устанка, у Битољском вилајету веома је пострадала и Леринска каза, јужно од Битоља, тако да је конзул Ристић за турска злодела навео „да се човеку кожа јежи“ кад слуша избегле сељаке, који су га о томе извештавали. „Исте страхоте“ десиле су се и у казама Охрида, и Кичева, где је било 33 „изгорелих села само у његовој околини“. О томе два су примера посебно била карактеристична за поступке турске војске према хришћанским свештеницима: један, са попом Анђелком, из села Премка у Поречу, коме су била одсечена оба ува, а други, о попу Димитрију из поречког села Грешница, када се враћао из села Суводола, где је опојао „једног мртваца: војска је на попа испалила читав рафал метака.“

Колико је обим турских репресалија био велики, види се и по томе што је реакција влада многих земаља, а посебно јавног мњења, била веома интензивна и жестока. Тако, проносила се вест да ће Русија у Турској отворити 15 нових конзулата, од којих 5 само у Битољском вилајету: Дебру, Крушеву, Охриду, Прилепу и Костуру. По извештају Битољског конзулата, од 5/18. септембра, о правој величини пустошења „неће се можда никад дознати“. Чак и по угушењу устанка „војска и башибозук...чини поново зулуме због којих је народ и напустио огњишта“. По конзуловим белешкама, само у Костурској кази – до тада – сазнало се да је било 23 изгорелих села са бројем кућа у појединачном попису, а затим и за остале казе у вилајету, уколико су се могли сазнати поједини случајеви турских насиља. Међутим, потпуни попис – „списак села у казама битољској, ресенској, прилепској, леринској, кичевској, костурској, која су пострадала приликом последњих догађаја [у Илинденском устанку] донео је податке само за 108 села, а исцрпно за Битољску (38 села) и Охридску казу (33 села). У овом списку за Прилепску казу наведено је једино да је страдало село: Чумово (од 11 кућа остало поштеђено само 4 куће, а (од наведених) у Кичевској кази од 407 кућа остало је тек 147 кућа). Овај талас насиља престао је при крају октобра 1903. године.

Док је још трајао устанак, покренут 2/15. августа, назван најпре Крушевским, а затим Илинденским, у Србији се са живим интересовањем пратио његов ток и развој. У жељи да се помогне, јављале су се разне иницијативе, иако званично Србија, следећи савете руске владе да не узима активно учешће у њему, ипак није остала по страни. Са сагласношћу српске владе, основано је „Коло српских сестара“ 19/28. августа. Међу оснивачима су биле и чланице др Милица Добри – као председница Управног одбора, и Надежда Петровић, позната сликарка – као секретар. Сврха је била хуманитарна и патриотска са идејом „помагања своје потлачене браће која под тешким туђинским и турским игом цвиле“, Коло „прожето одушевљењем... да се стави на службу своје отаџбине ширећи и помагајући народну замисао о уједињењу целога Српства... ставља своје услуге својој Отаџбини, када она то од њега буде потребовала“. Коло истиче у свом програму и идеју о „потпомагању пострадалих од пустоши у Старој Србији и

Маћедонији за овај моменат“, намеравајући да шири „свој благотворни сестрински утицај на нашу браћу у смислу васпитноме, пружајући своју руку у свако доба, у данима када они, потресени ударцима зле судбе, буду потребовали савета, упута, надзора, крепку руку сестре која ће их окрепити надом, улили храбрости“. Такође, Коло жели да у њима јача („челичи“) „осећања патриотска, осећања национална, осећања човечанска... у оним крајевима где нам душманска рука прети да српски род искорени, упућујући их тамо на даљи живот, где ће бити дужни очувати име и народност своју“. Следећи ове своје мисли, као свечану обавезу, и завет, као изасланице „Кола српских сестара, госпођа Добри и госпођица Надежда Петровићева“ стигле су у Битољ 23. октобра носећи собом „поред неких ствари, знатну новчану помоћ“. Овде им је ондашњи генерални конзул Свет. Ц. Стојановић указао посебну пажњу, приказао стање у народу и доделив им као пратњу и драгомана (тумача) Ташка Михаиловића, економа српског школског „пансионата“, и Јована Ђирковића, референта Епархије велешко-дебарске. 26. октобра оне су преко Прилепа дошле у Кичево, а затим обишле јако пострадали Работин-кол: Козичино (од 60 домова изгорело 24 дома), Орланце (од 95 кућа, 30 изгорело), Светореча. На овом путу, „њихов долазак у Кичеву и околини учинио је најлепши упечаток“, где су „својим лепим опхођењем са народом оставиле најлепшу успомену“. Из Орланца пошле су у Пореч, а одатле преко Брода стигле су у Прилеп. На овом пропутовању оне су основале два одбора који ће делати, пострадалима помоћ у стварима, а новчану помоћ од 3.000 динара оставиле су да референт Јован Ђирковић подели преко основаних одбора: у Кичеву, чији су чланови били: управитељ школа, Лазар Кујунџић, поп Михаило Димитријевић, настојатељ (мутевелија) школе Таса Роба и трговац Никола Пејовић. А у Поречком одбору чланови су били: управитељ поречких школа Марко Церић и учитељи Крста Ђорђевић и Стојко Јовић. Са овог двонедељног пута вратиле су се у Битољ 3. децембра, а 5. децембра отпутовале су за Солун, да би се вратиле у Београд и поднеле „тачан рачун ‘Колу српских сестара’ о утрошку новца“.

Трагедија Илинденског устанка добила је и један посебан, жалостан вид у српско-бугарским односима. То се манифестовало, посебно у расподели иностране каритативне помоћи пострадалом становништву у Битољском вилајету. Пре свега, од ове иностране помоћи, прво су притекле мисије Енглеског добротворног друштва, и Американског добротворног друштва са радом у Охриду, односно у Крушеву. По извештају српског генералног конзула у Битољу од 22. XII/4. I 1904. год. „Енглеско добротворно друштво поверило је посао око деобе помоћи бугарском владици, који у договору са кметовима и поповима одређује шта ће се коме од помоћи дати; а ови разуме се користе се овим те врше пропаганду у корист Бугарске... – а бугарски учитељи у Охриду, чланови дистрибуционог одбора: ...иду по нашим кућама и одвраћају људе да никако не шаљу децу у нашу школу. Свакојако услед овога, исписало се из школе 29 ђака... – Ако шаљете дете у српску школу, нећете добијати брашно и друге помоћи, а уз то ћу и дете избити. Ови се поплаше и изваде девојчицу из наше школе“.

У овом погледу још је карактеристичан случај у Крушеву о раду Американског добротворног друштва у циљу „да помажу у брашну, покривачима и др. народ пострадали од паљевине и пљачке; доделивши пострадалом Крушеву 40.000 ока брашна“. Међутим, „за подавање помоћи они траже од свештеника спискове пострадалих и на основу тих спискова издају после свакој породици према броју чланова, ½ оке дневно за сваког члана у породици“. Али оно што је карактеристично за ову расподелу помоћи, то је: „Да свештеници бугарски иду по кућама и наговарају људе да оставе свештеника [патријаршијског, одн. српског] кога имају и да приме бугарског ако желе да добију брашна“.

Такође, у Кичеву су ову врсту помоћи додељивали два Енглеза из њиховог добротворног друштва: „Они посећују опљачкана и попаљена села и пострадалима деле жито, ђебета и др“. И турске власти раздавале су, месечно, помоћ од 15 гроша „лицима до 15 или преко 60 година старости“.

У вези са збрињавањем пострадалог становништва, за српско-бугарске односе у овом погледу, значајно је било запажање српског представника код бугарске владе у Софији, по коме: „Раздавање брашна и одела вршено од стране људи из Србије по неким местима у Битољском вилајету наишло је код егзархијске интелигенције у Битољу на незадовољство, коме су дали израза са два-три дописа у „Делу“ и „Прапорцу“, у којима се вели да Срби деле брашно и одела само из пропагандних разлога. Распитао сам се и сазнао сам да је прост свет из тих страна врло задовољан овом пажњом нашом према њима“. (Ово обавештење носило је датум 21. III / 3. IV 1904. године). Очито је било да је изазивање незадовољства према Србији потицало – према старој пракси – из егзархијско-комитетских извора, слично као што је то био случај код деобе помоћи у Охриду и Крушеву!

Пропаст устанка 1903. био је тежак ударац за Централни комитет ВМРО, али још тежи је био годину дана касније, 1904. после погибље македонских војвода, рањавања и заробљавања Дамета Грујева у Поречком селу Слатини. Тај пораз не само да је учвршћивао положај „србомана“ и ван Пореча, него је јачао и утицај пробугарских снага уопште у македонском револуционарном покрету, а посебно у његовом Централном комитету, који се, раслојавао у више фракција. До великог изражаја тада долази Борис Сарафов и његови једномишљеници „Сарафисти“, које у њиховој активности финансира значајним делом бугарска влада, која на тај начин контролише и усмерава њихов рад у Македонији.

Тако, по извештају Светислава Симића, шефа дипломатске агенције Краљевине Србије у Софији, од 10/23. новембра 1904, сазнаје се, да се у Софији, „међу Македонцима подржава нерасположење против нас [Срба и Србије]... И приватно и кроз штампу чине се покушаји да се разне групе међу Македонским револуционарима измире. Иницијатива потиче од пријатеља ђенерала Цончева. Представници Унутрашње македонске организације нису прихватили понуде за измирење, него су остали да о томе донесу одлуку они у Македонији. Али за то има изгледа као да ће се постићи измирење између Татарчева и Сарафова, које добија сваким даном све више важности међу

Маћедонцима, који су незадовољни радом Татарчева, као заграничног представника Унутрашње маћедонске организације. Главно је да се опажа да Сарафов располаже средствима и да одржава живе везе с министрима Петковим и ГенADIЈЕВИМ“. Шта више, у упутствима за своје сараднике, Сарафов је истицао потребу да се нарочито пази на рад српских чета у Маћедонији „да се оне приволе да пређу под команду Унутрашње организације... не пристану ли овако радити, сузбијати их свим средствима“.

Поводом оваквих сазнања, као и обавештења која су притом говорила о ситуацији у Маћедонији, и о томе да су се „Бугарски комитети сада бацили на затварање српских школа, у претпоставци да ће европске силе доделити оној народности највећи део Македоније и Старе Србије, која буде имала највећи број својих школа“, упутство Николе Пашића, министра иностраних дела, „свим дипломатским представницима... у иностранству“, износи гледиште: „Да би обманули јавно мњење у Европи, они [Бугари] се истичу као борци начела: Македонија треба да остане Македонцима, али се та лажна фирма одмах потире доказима и делима, која они врше над Србима и Грцима. Македонија је насељена разним народностима, а међу њима истичу се као главне – српска, бугарска и грчка. И према начелу: Македонија Македонцима, морало би следовати да су чете српске, бугарске и грчке равноправне и да свако има право да брани своје племе у крајевима где је оно насељено. Међутим, бугарске чете гоне и српске школе и српске виђене људе, и траже да се подчине македонским (читај бугарским) комитетима. Осим дела и факата, која сведоче да су чете под именом македонским чисто бугарске чете, ми имамо у рукама и писмених доказа... из којих се јасно и несумњиво обележава карактер „македонских чета“. Ти докази су били да бугарске чете „бране чисто бугарске школе и кореспонденцију своју воде на бугарском, а не на којем македонском наречију... да [чете] стоје у вези са егзархијским функционерима и гоне српске и грчке општине да прелазе под Егзархију... да су бугарски комитети узели име македонски само у тој цели да прикрију карактер чисто бугарског покрета и бугарских лажи, и да аутономија Македоније значи у њиховим очима: бугаризирање Македоније“. Износећи тако, не само своје гледиште, већ и српске владе, Н. Пашић је изричито тврдио да сва три наведена народа „имају подједнако права на своје школе и цркве“, и да су и српске и грчке чете потекле из нужде, као реакција против бугарских... „да бране своје сународнике од терора бугарских чета“.

У погледу решења Маћедонског питања, положаја припадника српске народности у Маћедонији, као и српско-бугарских односа уопште, Н. Пашић је био начелан и објективан: „...*да се судба Македоније неће решити према томе колико је који комитет усвоио да силом терора нагна поједине оштинине да пређу из једне цркве у другу, него ће се њена судба решити према етнографским начелима и животношћу постојећих балканских држава, како би се могле самостално развијати и обшати*“. Николи Пашићу, као и српској влади и великом делу српске јавности било је јасно да – без обзира на размирице и дубоке подвојености међу Централистима и Унутрашње организације (представника комитета у Софији, и оних у Турској – „заграничних“), на бројне фракције и њихову евидентну финансијску помоћ

од стране бугарске владе – „антисрпски рад комитетских чета по Македонији“ продужује своју ранију праксу и терористичке мере које према „србоманима“ примењују безобзирно на њихов однос према Македонској организацији, која је – према извештају Св. Симића из Софије (на самом крају 1904. године),... „данас збиља постала оруђе за бугаризирање Македоније, а то је оно што се одавно и тежило“.

IV

У сузбијању терористичке активности комитетских чета ВМРО и одбрани српског живља од све учесталијих убиства, већ почетком 1904. године долази се до оснивања једног тајног одбора у Битољу, чији је идејни творац и председник био професор Алекса Јовановић – Коца, из Дебра. Идејне присталице и први ревносни чланови тога одбора били су и Јован Ђирковић – Чифа, секретар Митрополије велешко-дебарске, и Панта Гавриловић „Кусит“, из Охрида, вице-конзул конзулата у Битољу, затим Јова Михаиловић, бивши учитељ у Велесу, Саватије Милошевић, професионални национални радник, и прота Матеја Шуменковић, из Струге.

Основни задатак овог Одбора био је да спроведе организацију српских села у вилајету, а првенствено у казама, битољској, прилепској са Крушевском нахијом, кичевској, са Поречом, у дебарској и охридској са оба Дримкола; – као и да образује оружане сеоске и среске чете, а посебно да прибави једног способног војводу, који би бранио Пореч „Малу Шумадију“, како су називали овај предео са 40-так села „србоманско-патријаршијски“ опредељеног становништва.

За кратко време Одбор је успео у своме задатку захваљујући солидарној потпори целокупног поречког свештенства, верних присталица Патријаршији, учитељима и мутевелијама поречких школа. У овом погледу су се посебно ангажовали управитељи српских школа у Кичеву и Поречу, Лазар Кујунџић и Марко Церић – који су уживали велики углед и поштовање у народу. Они су били носиоци подухвата да се из Битоља добави, тек ослобођен из турског затвора, Мицко Крстић – Павловски, чувени војвода познатог у историографији Брсјачког устанка 1881/2. године. Уз њихов подстрек, а уз свеопшти договорени пристанак свих сеоских коџобаша, посебна народна депутација, састављена од проте Крсте Ђорђевића, из села Манастирец, Данила поп Ристића из Грешнице, учитеља Стојана Јовића из Ковача, и сеоског првака из Слатине, Златета Аврамовића, успела је да приволи војводу Мицка да дође у свој завичајни Пореч и стави се на чело већ, илегално и потајно, спремљене чете (Мицко је – после пуних 20 година робијања и две године забране („кућног затвора“) у Битољу, радо прихватио свечани позив својих земљака, уз пословичну примедбу: „који курјак неће у шуму, кад се пусти из затвора“.

Тајни задатак војводе Мицка обављен је уз помоћ родољуба из Прилепа: оца и сина, Димета и Вељка Апчевића, мутевелије и члана српске (издвојене) Прилепске општине, Пере Димитријевића – Грнчара, и учитеља – добровољних спроводника војводе Мицка до његовог одредишта, у поречком селу Грешници, односно у Томином селу. Пратиоци су били учитељи Тома Јанићијевић и Спасоје Фишић, а путовање је било преко ноћи – због турских патрола и бугарских заседа

(као што је, срећом избегнут, сусрет са војводом Сугаревим, у селу Зрзе). Мицково путовање обављало се правцем: Прилеп – Секирци („српско село“) – Зрзе – Стровија – Крапа. На том путу, његови домаћини на преноћишту, били су: у Зрзу, Цветко Петровић – Сопотко, учитељ Цветко у Стровији, чувени поп Тасе Апостоловић у Крапи („који је био један од покретача да се Пореч организује и оружаном брани од насртаја бугарских чета“).

Значајно је да се помену имена прве шесторице „већ у међувремену – заклетих будућих Мицкових четника: Зафира Премчевића из села Премка („стари комита и неустрашиви борац“), Бошка, из Девича, Михајла Јосифовића, из Брода, Змејка из Црешњева, Данета Стојковића из Крапе, и учитеља Димитрија Теодосића – Мијака, који је вршио и дужност четног писара“. Дошав на уговорена места одређена као своје базе, војвода Мицко је био срдачно прихваћен од масе својих сељака и придошлих на ову свечаност дочека старих војвода.

Почетак активне политике Србије за равномерно учешће у решавању македонског проблема и појаве четничке акције на десној обали Вардара у другој половини 1904. тесно је везан за име војводе Глигора Соколовића и његове чете састављене „отъ македонци бивши четници на ВМРО“ и опремљене „отъ нокакъвъ македонски благотворителенъ комитетъ въ Нишъ“. Његов задатак био је да оде у Македонију „на помошь на брата – робъ“ тј. да се прикључи борби тамошњег становништва за ослобођење од турске власти. Чета Глигора Соколовића Љамева, из Прилепског села Небрегова, састојала се од седам четника: његовог помоћника Ивана Долгача – бившег реонског војводе ВМРО у Крушевском крају, Илије Мочка из Прилепа, Јордана „Северчета“ – такође из Прилепа, Стевана [Недића] „Фелеша“ (бившег четника код војводе Сугарева), Коцета из Небрегова, Јосифа из Беле Цркве, и Трифона из Ресна (који је напустио Глигора кад се овај, убрзо, „објавио за Србина“). Глигорова чета, долазећи из Србије, прешла је Вардар код [велешког] Башиног Села, допраћена од бугарског скопског војводе Боби Стојчева. Преко села Лисиче, северно од Велеса, доспео је до Богомиле – центра нахије (мудирлука предела Азота), избегавши да се сусретне са велешким околијским војводом Стефаном Димитровом. Потом, пошто је преко Пореча испратио натраг за Скопље војводу Бобета са његовом четом, Глигор Соколовић, „за малко време последователно обикоља [обишао је] всички села гдето имаше тукъ-тамъ сърбомани“, са изузетком села: Бистрица, Црешново, Крива Круша, Ореше и Папрадиште. Долазак Глигоров у Азот, по суду Стефана Н. Аврамова, имао је за последицу „непоносимото [неподношљиво] зло и тежкитѣ страдания, които [које] тая [Глигорова] чета впоследствие нанесе на ВМРО и на мѣсното население“. Јер, Глигор је упознао „редовенъ каналъ“ којим су се (бугарске) чете пребацивале преко Вардара, а уз то имао је и „необходимите документи“ за такав прелаз. Због велике и значајне улоге коју је имао у развоју опште ситуације и посебно по бугарско-српске односе и жестоке борбе са бугарским комитским четама, треба изнети даље догађаје у вези са њим.

Из Богомиле Глигор је ступио у везу са „руководственим телом“ ВМРО у Прилепу, обавештавајући да је стигао као организациони

војвода и замолио организационо руководство „да му се определи“ реон за активност у подручју Прилепа, а то му је било потребно за легализацију рада на терену. Успевши да стекне поверење код „Организацијата“ (коју су представљали прилепски околијски војвода Петар Ацев и члан окружног комитета ВМРО-а, Пере Тошев, и после заједничког обиласка терена, са четама на планини Мукосу (локалитет „Небрешката Липа“) и села Небрегово, Дреновци, Присад, Ореовац, и друга суседна села, Глигорова чета сместила се, најпре у село Никодин, на граници прилепског среза – казе са Азотом и Клепом – нахијама Велешке казе. У међувремену, заједно са реченим комитетским представницима, Глигор је обишао и прилепска села Рилево и Маргари – где је водио непријатне разговоре са комитетлијам, и одбио да им изда своје четнике Јована Долгача и Стевана Ђелу „които [који] подлежеше на организационенъ съдъ“ као, наводно, кривце пред Комитетом. Жестоке расправе Глигорова и Долгачева са околијским војводом Петром Ацевим, и „гласном“ изјавом да су они „србомани“ значило је пуни раскид и са комитетском организацијом, пошто су одбили да јој се повинују, непризнавајући, при том, надлежност Јована Белозелкова и Јордана Коминалника „за градски начелници“. Из села Маргари, избегавши заседу коју му је, по договору са Ацевим, поставио војвода поречки Арса Локвички са намером да „га заставя да сложи [положи] оружието си“, Глигор је дошао у Крапу где су га тамошњи „србомани“ радо прихватили. Тако су комитетлије „згодния моментъ за разчистване смѣткитѣ си [за рашчишћавање рачуна] си бѣха изпуснали [пропустили]“. „Щѣомъ влиза въ Крапа, Григоръ вече ставаше мѣчно досегаемъ“ [тешко доступан] Комитету. Скори развој догађаја, не само у односима „србомана“ и „бугараша“ – него и међу самим бугарашима, измениће увелико додашњу општу ситуацију на целом подручју Битољског санцака, као и у тзв. Македонском питању.

Безбедност у вилајету, уопште, средином 1904. године била је сасвим опала, како у самом Прилепу, тако и по селима, и то не само у хришћанској народној средини – него и међу муслиманима у неким њиховим међусобним компликованијим односима. Из једног конзулатског извештаја у Битољу сазнаје се да: „Положај је овде стално и непромењено рђав. У неколико речи могу се обележити... Турци су остали Турци; комитски покрет ни у колико није умањен; преплашеност је општа и у тој мери обузела духове да најмања ситница изазива панику; војска чини свуда по селима страховите зулуме, који обично остају некажњени; оскудица се свуда осећа; на Реформу поготову нико не мисли... Помисао да ће им представници латинских земаља указати јачу заштиту од православних изазвала је неколико овдашњих бугарских породица да признаду Унију, и најзад, што се нас нарочито тиче; комити су најзад успели ући у Пореч и наша села... (од комита се, посебно помињу они који су запосели села Локвица и Вир). Делом због тога, мудир из Кичева дозволио је да сељаци – а по одобрењу кајмакама – могу да имају оружје, да би се могли бранити од комита, који дотле у Горњи Пореч још нису били долазили“.

Али стварању панике и атмосфере опште несигурности допринели су и арбанашки одметници од закона, као и неки бегови. Наводе се случајеви убистава који су се десили у Поречу, прилепским селима

као и у самом Прилепу. Тако само у месецу мају опљачкани су у поречком селу Крушје, на својој њиви, Илија Димовић и једно чобанче, које је чувало стадо од 14 оваца. У селу Сланско „десеторица на броју ухватили Насту Богдановића, тражили му 50 лира откупнине и 10 пара чарапа и опанака..., у Броду, убијен је Ново Видевић; – Због погибије Турчина пољака у селу Чумово, село је спаљено у коме је изгорео један „старац“ и остале три куће поштећене од пожара; после тога су сељаци са женама и децом долазили у Прилеп на жалбу, а кајмакам их није примио“. Такође, Турци из села Десова, код Прилепа „убили су у селу Запучане четворицу сељака и „једно дете од годину дана“; а у селу Боротино чобанина – Прилепчанца „на чифлуку прилепског богаташа Копке“. У селу Бела Црква, у Демир-Хисару, Турци су убили једно 16-годишње чобанче, а друго ранили...

У овом погледу страдања сељака, посебни су били случајеви почињени од комита над „србоманима“ – „патријаршистима“. Тако је 16. маја у село Крушје упао војвода Ванчо из Враневшнице са 60 комита у циљу „да сељани набављају оружје и муницију – како је то тражила комитетска организација из Прилепа. Како су старешине кућа – сем шесторице – били (раније) отишли, које у Прилепу, које у Кичеву на пазару“, то су комите почели да туку њихове жене, мислећи да оне знају где су им се мужеве сакрили, да би их оне проказале. У ту сврху су чак остали да преноће, чекајући да се њихови људи врате са пазара. Истовремено узели су у залог (конфинирали) сеоског учитеља, Лазара Димовића, како би он приволео свог претпостављеног старешину, Марка Церића, управитеља српских поречких школа, да дође ради договора о заједничком раду Бугара и Срба. Јер, по тврђењу ових комита „они немају ништа против наше [српске] народне ствари, што није истина јер (комите) неће да чују, по оним селима где се много баве, за Српство“. За ову нетрпељивост до граница искључивости и употребу насиља од стране „бугараша“, а и сврху верске конверзије и националне политичке, била су почињена многа злодела.

Извештај Битољског конзулата наводио је, из овог времена, још два случаја комитетске организације: први, како је, 10. јуна те године „долазила у Врбљане чета комита под вођством Петра Симоновског. Овај се љутио на сељаке што не признају Егзархију...“, и други случај, како: „Од Спасова дне до 12. ов. м. (маја) бавила се у Светомитранима Ђурчинова чета и икупљала сељаке из овог и околних села држећи их на вежбању по 2–3 дана...“

1904. година за прилике у Битољском санџаку, а посебно за српску народност у Маћедонији, значајна је по томе што се, уопште, започела српска четничка акција као пандан непријатељској ВМРО према домаћем српском становништву и за потпуно потирање његове историјске традиције и његових савремених тежњи за пуном националном интеграцијом са српским народом у Србији; истовремено и за (крајње нужном) одбраном од насилне денационализације која је претилла истодобно и од Егзархије и од ВМРО. Против ове опасности која је била све већа, и нападнија, на чело одбране, и то оружаном, стали су управо домаћи људи, чак насупрот дотадашњој неактивности српске владе. И – шта више – активни носиоци, покретачи те борбе били су неки бивши чланови ВМРО, разочарани поступцима комитетске

србофобске политике, посебно у време Илинденског устанка и непосредно по његовој пропасти, као и због изричите оптужбе „србомана“ и србоманских села за неучествовање у устанку. Глигор Соколовић био је један од тих који је, после Илинденског устанка, устао у одбрану својих земљака у прилепском крају, сумњичен и оптуживан за непоштовање статута и вођства Комитетске организације. Историјат његовог раскида са Комитетском организацијом, његов одлазак у Србију и стварање српске чете од бивших комита, његов повратак у прилепски крај – свој завичај, да се бори против бугарских чета ради одбране својих земљака „србомана“ – Срба македонског порекла – најпотпуније је приказао управо један члан Велешког околијског комитета, Стеван Аврамов, савременик и учесник у догађајима из времена активности Глигора Соколов[ић]а. Он у својим мемоарима пише како: Још од првих разговора са околијским војводом Петром Ацевим, „Григоръ ... тържествено [свечано] заявява, че се е отърсилъ [отарасио] отъ всѣкакво партизанство, и че иде въ родния си край да се бори за каузата [ствар, идеја] на ВМРО...“ И та „кауза“ у основи је заступала идеју ослобођења хришћана од турске власти уз поштовање слободе и равноправности становништва по начелу „Македонија Македонцима“ *без обзира на верску, културну и етничку посебности* њене многонационалне структуре, што, међутим, ВМРО није нипошто поштвала, уколико би у томе учествовала и Србија.

„...Срби су за време Илинденског устанка, иако противни устанку, гледали ипак са наклоношћу на овај недовољно и дипломатски и духовно, и материјално припремани потхват...“ Међутим: „Почетком 1904. почело се са насилним побугаризовањем свега што је српско у Македонији. Борба за ослобођење претворила се у крваво разрачунавање и освету за неуспех 1903. МВРО се 1904. изједначила са врховистима и била орган софијских властодржаца ... У осталом, од 1897. до 1902. вршена је систематска терористичка акција МВРО и искаљивала се над српским виђеним људима; време од 1902. до 1904. било је само затишје“.

У то време десило се управо да је комитетски Прилепски околијски војвода Петар Ацев оптуживао лично Глигора Соколовића, „съ голямо хладокървие“ како „по врзкитѣ си съ известни сърбомани, а найвече отъ държането си въ Никодимъ и нѣкои други села, имаме пълно право да те подозираме за агентъ сърбската пропаганда, защото си зелъ [узео] отъ Перо Грънчара, отъ Прилепъ, 50 турски лира за опинци [опанке] и дрехи [обућу]. Защо искашъ пари отъ сърбоманитѣ, а не отъ Организацията. Тия твои дѣствия ни [нама] турятъ въ съмнение найвече защото Перо Грънчарътъ е шпионинъ и осъденъ на смъртъ отъ Организацията, и ако ти наистина си непричастенъ [ниси члан] въ тея противоорганизационна дѣлностъ, трѣбва да се подчинишъ на организационния уставъ и влѣзешъ въ редовни врѣзки и отношения съ градското ръководно тѣло и околийския войвода, иначе за деянията си ще отговоряшъ предъ организационния съдъ“. Иначе, знало се да је Глигор за време боравка у Никодину почео „јавно да защитава хората [људе] на пропагандата и да се проявява като сърбоманинъ“. У циљу „за да затвърди положението си въ Прилепско“ – Глигор почиње да успоставља везе са „нѣкои отъ гражданитѣ и дейцитѣ на Организацията въ града Прилепъ“, у коју сврху се

писмом обраћа на „своја приятелъ, идеенъ водителъ на върховиститѣ во Прилепѣ, учителя Йорданъ Тренковъ“, да се састану у (србoманском) селу Рилево.

При свему томе, од договора није било ништа: Комитет у Прилепу остајао је при својим захтевима да се поштују прописи на Организацијата, а Глигор Соколовић са својом четом мислио је да треба да је својим присуством више у народној средини. А то је све више увећавало јаз који их је делио, не само по питању комитетске сарадње, него их раздвајао – и то све више – и у идејно-политичким питањима: о односу комитетске организације према србoманима-неегзархистима. То питање је поготово било горуће, стално актуелно и то у пракси животне стварности. Неслагања око тога нашла су евидентног доказа у време Илинденског устанка, али и крајем 1903. и почетком 1904. године, када су комитетске чете јавно почеле са непријателским акцијама према србoманима, односно припадницима српске националне заједнице уопште на целој територији Македоније са словенским становништвом. Тај нови србoфобски комитетски талас потенцирале су управо тек донете одлуке на Прилепском конгресу ВМРО, са почетка јануара 1904. године: „Разбира се, задачата на Организацијата се чертаеше като неизмѣримо трудна неиспуцайки ни мигъ изъ очи главния противтурския фронтъ тя трѣбаше да се брани и отъ кръстосания грѣцко-срѣбски огънъ ... – бѣ решено... че трѣбва да се зематъ [узму] мѣрки противъ двѣте деѣствуващи вече [већ] въоружени пропаганди. Изработиха се и особени директиви за водење на борбата противъ тѣхъ [њих]. Новоизработениятъ правилникъ за четитѣ предвиждаше длѣжността инструктора – ревизора на четитѣ въ окръгъа ... – На Груева се возложи да замине за Порѣче, за да се справи [уреди], споредъ условията на самото мѣсто, съ срѣбската въоружена пропаганда, а на П[ере] Тошевъ и Йор[данъ] Тренковъ – да обезвредятъ същата опасностъ въ Азотъ – непосредствено до Прилепския районъ“. Јер, на посредан начин, „Българщината е [је] корѣнтъ, коѣто поддърѣжа съ жизненитѣ [животне] си сокове дървото – организацијата. А въоржениятъ курсъ на двѣте пропаганди [српске и грѣcke] целѣше [циљала] изтрѣгването на самия коренъ отъ отечествената земя“ [Бугарска].

Ова одлука Прилепског конгреса, у мају 1904, била је не само историјски значајна, већ и судбоносна по српско-бугарске односе у Македонији, а пре свега за углед ВМРО и њеног првака Дамета Грујева – одређеног од Прилепског конгреса да реши „србoманско“ питање у Поречу – најјачем подручју „на срѣбската пропаганда“ (са суседним Азотом) у Битољском вилајету. Ту је ВМРО изгубио прву битку са новонасталом четничком организацијом македонских Срба, што је било последица догађаја који су томе претходили.

Непријателства и сукоби између патријаршиста и егзархиста, односно „србoмана“ и „бугараша“, како су се међусобно називали – били су нарочито учестали у њиховим мешовитим селима. Посебно су се у томе истицали учители бугарских школа – као војводе ВМРО-ских чета, у тежњи да елиминишу српске учителие и тиме утичу на затварање српских школа. После Солунског вилајета, позорница разрачунавања и убистава пренела се и по скоро свим крајевима Битољског

вилајета, и то је било у порасту са јачањем комитетских организација на терену. Учитељи школе, као установе не само образовног карактера, већ и као носиоци нових идеја и нових практичних знања, од средине 19. века били су носиоци бугарске националне идеје у културно и просветно заосталим срединама не само македонског сеоског, већ у великој мери и варошког становништва. Отуда је њихов утицај на широке народне слојеве био велики и угледан. Национално-политички антагонизам међу слободним балканским земљама, преносио се и на њихове сународнике у Турској царевини).

Још првих дана нове 1904. године оживела су крстарења организационих чета ВМРО. По извештају Генералног конзулата Србије у Битољу, обавештавало се Министарство иностраних дела у Београду да бугарске чете „тумарају“ по Копачкој Реци и Поречкој нахији, и да поречки војвода Арсо (из села Подвиса) прети неким околним селима ако сељаци покушавају да код турских власти предају арзовале за прелаз из Егзархије у патријаршијске вернике, као што су хтели да ураде житељи села Карбунице. А управник српских школа у Кичеву сматрао је „да су ове чете узрок, те бугарске пропагандисте прете народу пролећем; а да чета није, нико се на њихове претње неби обазрео“. У Поречу једна „четица“ претила је „србоманским“ сељацима око села Црешњева и Вране „да ће их све побити ако само чују да неко има намеру да их властима прокаже“. У Кичеву наговарају сељаке да се жале властима на српске учитеље... Чак и у Прилепу, у то време убијен је угледни грађанин, сопственик најбољег хотела у вароши зато што је „био добар Србин...човек мирне нарави, стар око 60 година“. Један низ убиства истакнутијих сеоских првака – а не само српских свештеника и учитеља – на читавом простору од Дримкола до Кичева, Пореча и прилепске околине, претио је да потпуно уништи српско осећање становништва ових крајева. Убиства сеоских првака, који су се јавно успротивили уценама комитетских људи, била су учестала, да је управитељ српских школа у Поречу, Марко Церић, био мишљења, „да је једини спас по нашу ствар у томе погледу установљење чета које би погинулог осветили и убудуће стајали на пут њиховом угњетавању по нашим селима“. Он је наводио убиство Златана Аврамовића из Слатине, и претње Конев Видовићу само за то што су... „као главни иницијатори на преокретању села Слатине новембра месеца прошле [1903] године на нашу страну били“. У исто време претило се попу Цветану из [Поречког] Црешњева; овај народни свештеник имао је у својој парохији још и села: Девич, Грешницу, Суодол и Брод. Слично се десило и са убиством Секуле Радуловића из села Крапе. Са убиствима српских првака наставило се безобзирно и, најчешће, на подао и мучки начин.

Охрид, седиште укинуте Охридске архиепископије, 1776. године, за наредних стотину година претрпео је јак утицај фанариотских службеника из Цариградске патријаршије како на црквено-духовном, тако – посебно – и на школско-просветном плану. До тада словенске цркве и манастири су у процесу јелинизације, све до појаве Егзархије и српско-турских ратова 1876–1878. године, када се тај процес деславизације прекида.

Тако, још почетком 1891. године јавља се покрет у Охриду за отварањем српске школе, који предводи варошки трговац Димитрије Грдановић. Тада, по извештају српског генералног конзула у Битољу, Димитрија Бодиа „Димитрије је својим досадашњим радом показао да је наш човек и да се за нашу ствар заузима. Његовим заузимањем у Охриду је написана једна молба за Патријаршију са 50 потписа у којој изјављују да су за Патријаршију и моле за словенску службу и да им се издејствује слободна школа.“ Грдановићев напор да у Охриду почне са радом једна српска школа, влада Србије је прихватила – ради сузбијања Егзархије на бугаризовању македонских Словена и за „агенти“ и одредила му новчану помоћ за издржавање српске школе. Овом примеру следовала су и многа места у тзв. Охридском Дримколу, где су радиле српске школе: у Лабуништу са учитељем Костом Марковићем; у Моруништу, са Анђелком Крстићем; у Боровцу са Богданом Танасковићем; у Подгорцу са поп Стојаном Шуменковићем; – а из Дебарског Дримкола школа у Јабланици са учитељем Матијом Шуменковићем; у Модричу са Зафиром Ангеловићем.

Од Охриђана, на српској страни било је осим, Грдановића, још угледних људи (тема која заслужује посебну пажњу и обраду).

И настаје период снажне бугаризација свега јавног живота на читавом подручју Охридске казе. Егзархија врши насилну потрагу за истискивањем било каквог српског утицаја, али у Охриду ипак опстаје српска школа. По једном извештају „Српска школска настава у Охридској кази, иако спутавана низом неповољних околности, одвијала се у духу школско-просветних традиција коју су прекинули српско-турски ратови 1876–1878. године“. Из извештаја Ђорђа Тасића „управитеља охридско-дримколских српских школа“ директору Српске мушке гимназије у Битољу, Михаилу Питовићу, као надлежном за школска питања, из Охрида 14. јула 1903. године, сазнаје се следеће: у Охриду је постојала српска основна школа са наставницима: Ђорђем Тасићем, управитељем, Јевтом Грдановићем и Хрисантом Тасићком којима је био „придодат ове године“ и Тодор Чакширлијевић, „коме је био задатак да ради на сазнању о покрету бугарског комитета у Охриду и околини“. Школа је била четвороразредна, а рад се одвијао према програму. Настава се обављала у нередовно време, пред почетак Илинденског устанка. Упис је почет 16. августа 1902, „а редовна предавања отпочела 3. септембра, са прекидом од 19. септембра па до 4. октобра. Разлог прекиду била је берба винограда, што их овде доста има!“ Извештај наводи, „да је од 4. октобра... све до испита школа редовно, без прекида радила, а и после испита до Петрова дне по наредби“.

V

Велику улогу у прошлости Битољског вилајета имао је Прилеп, један од највећих трговачко-занатлијских центара уопште на пространству Румелије, истовремено и једна од најнасељенијих вароши, са мешовитим верским и етничким муслиманско-хришћанским становништвом. Његовом значају, и економском напретку много је допринело и аграрно богато Прилепско поље, као и бројне комуникације, које су га везивале са другим развијенијим привредно-економским

центрима, Битољем и Солуном у првом реду. Око средине 19. в. у Прилепу је била позната веома развијена занатска производња, са најразноврснијим занатима, организованим у еснафе. Од сеоске привреде посебно је било развијено сточарство чији су млечни производи имали широку прођу на прилепској пијаци, а од ратарства житарице и, затим, надалеко чувени по квалитету „прилепски“ дуван. Уопште узев, на развој сеоске привреде од утицаја је била производња на читлучким („чифлигорским“) имањима која су – великим делом – била у поседу муслиманских бегова, али и „хришћанских чорбација“, а која су обрађивана кулуком чивчије.

У овом погледу, од великог значаја био је Кримски рат (1853–1856), који је веома погодовао развоју градске привреде Прилепа, у првом реду због извозне трговине цереалијама, и увећане потребе за храном турске војске (и њених савезника) на Дунавско-црноморском ратишту. Но, Велики пожар 1873. г. уништио је прилепску чаршију и нанео велике штете даљем економском и друштвеном животу, не само вароши, већ и прилепском сеоском становништву. До тог времена Прилеп је предњачио, уопште и у развоју друштвених и школских установа, а његово грађанство и у борби против доминације и злоупотреба фанариотског грчког свештенства. Тако, још 1867. године у Прилепу је организована градска општина од 12 чланова, углавном представника градског патрицијата – „хација“, „чорбација“, варошких газда, извозника, трговаца (капиталиста). Први председник прилепске општине био је Хаџи попа Коста Динговић (са још четворицом „хација“). Управо, још тада, прилепска општина је и започела пропаганду против фанариотског свештенства, а посебно против грчког – за масу верника неразумљивог, језика у цркви, и за богослужење на црквенословенском. У почетку је ова општина имала општенародни карактер, али после установљења Егзархије, власт су преузеле њене парохijske присталице и тако истиснули из ње патријаршијске – назване „гркоманима“, одн. „србоманима“ које су, шта више, почели жестоко прогањати. Под заштитом турске власти „србомани“ тј. Срби, иако сведени на мањину, издвојили су се у своју засебну општинску заједницу.

На општенародном плебисциту – *исџи*, на целом пространству јужнословенског света у бугарским и румелијским санџацима, егзархистички, противпатријаршијски покрет добио је двотрећинску већину, па је посебним султановим ферманом свечано проглашена независност Егзархије од Васељенске – „Велике“, Цариградске патријаршије, као верско-црквене заједнице „Булгар-милета“. Међутим, незадовољна исходом гласања, Цариградска патријаршија прогласила је – турском иновјерном влашћу узаконјену Егзархију за шизматичку, неканонску верско-црквену организацију (а њене присталице за шизматике). Тако су се на широком пространству сва три румелијска вилајета, у јужнословенском свету, појавиле две опоненте и дубоко подељене стране – егзархијска и патријаршијска, међусобно прозване – „бугараши“ и „србомани“. Прилеп, са својом казом био је најизразитији пример овакве дубоке подвојености и међусобне искључивости. А то се, најпре, огледало у варошкој општини као институцији свеукупне управе и власти – за хришћански део становништва.

По сведочењу Петра Коларевића, савременика – касније прилепског учитеља, „чланови прве српске Црквено-школске општине, били су познати и виђени грађани: Пера Димитријевић – Грнчар, трговац, Спира Џамбазовић, трговац, Тодор Поп Антић, трговац, Конне Шапчевић, трговац, Јован Пепељуга, трговац, Диме Шајкаревић, ханџија, Диме Дудак, трговац, Никола Јовановић, ракиџија, Атанасије Брашнаревић, поп Спасе Миневић, свештеник. Њих десеторица“. По истом Петру Коларевићу „ова општина је имала у току више од две деценије велике тешкоће у раду, јер је бугарска терористичка организација чинила све могуће препреке да би се спречило ширење Српства, пошто је народ масовно одобравао образовање српске црквено-школске општине, иако још нису биле отворене ни школе ни црква српска. Познато је да су наше школе и цркве позатваране биле од турске власти још раније... Ови први наши пионири лавовски су се борили и нису подлегли, бар не сви, овом нечувеном терору бугарске организације и истрајали су до краја самопожртвовано и дали тешке драгоцене жртве...“ Тако су прва двојица оснивача Општине погинули од специјално обучених егзекутора ВМРО, званично названих „*терористи*“, и то: Тодор Поп Антић 1897. године, кога су терористи убили секиром, Спира Џамбазовић 1905. пред капијом српске школе. На чика Перу Димитријевића, звани „Србино“, неколико пута покушаван је атентат, а Поп Спасе Миневић био је јавно осуђен на смрт, па је читавих двадесет година – све до Хуријета [Младотурске револуције 1908], морао остати затворен у својој кући како ни он не би постао жртва бугарашког градског Комитета (као ренегат егзархијски – повратник Патријаршији и српству). („Он је отворено и одлучно изјавио да је Србин, а не „Бугарин“ и зато се примио да буде члан Српске црквено-школске општине, да се школа отвори и црква подигне“).

О почетном раду Српске општине у Прилепу, тешкоћама и сметњама на које је наилазила од самог почетка, битолски конзул, Мих. Ристић, поднео је српској влади извештај из кога се види права слика политичке атмосфере и друштвеног амбијента у коме су живели „србомани“ – припадници српске народности – Прилепчани македонског завичајног порекла, окупљени око своје народно-црквене општине.

Привредни напредак – процват варошког занатства, кућне радиности и мануфактуре, увећало је нагли пораст робно-новчаних производних односа и, уопште, занатлијско-трговачког, варошког становништва. Тада је нагло порастао значај и углед варошког слоја „чорбација“ (варошких газда – богаташа), и њихов друштвени утицај на целокупне прилике и јавни живот вароши и села, посредством општине – општинске управе која је, сва, у рукама представника градских првака. У Прилепу 1884. године били су познати по еснафима, следећи занати: ханџијски, бојацијски, бакалски, самарџијски, папуџијски, терџијски, обућарски („кондураџијски“), кантарџијски, казанџијски, кујунџијски, трговачки, кафеџијски, сарафски, баштовански, брашнарски, јорганџијски, лимарски (тенечеџијски), грнчарски, фурунџијски (пекарски), механџијски, касапски, ракиџијски, берберски, ћерамиџијски (црепарски), катранџијски. Велики део ових заната коришћен је за потребе сеоске привреде.

Сачувана су савремена аутентична казивања о оснивању и раду малене али предузетне општине у Крушеву, коју су основали и водили неколики виђенијих људи при крају 19. века. То су били: Дина Трпко alias Костадин (Константин) Трпковић, ханџија, старином из Беле Цркве недалеко од Крушева, на обали Црне Реке, Веле (Вељко Јанићијевић), трговац из Крушева, Спасе Тонић, занатлија из Крушева, Наум Илић, занатлија-лимар, из Крушева, Лазар Стојановић, трговац из Крушева, Диме Мартиновић, занатлија из Крушева, и Ђерасим Лазаревић, свештеник из Крушева. По казивању већ поменутог Петра Коларевића: „Циљ ових ваљаних и добронамерних људи био је тај, да и они оснују црквено-школску општину, да раде код турске власти и моле за одобрење да се може отворити српска школа... Истовремено су мислили и радили да подигну и цркву, тако да „Српски милет“ има школу и цркву... Они су успели да добију одобрење од [турске] власти и од Владике грчког, с тим да црква буде заједничка грчко-српска и да се служи наизменично, једне недеље на грчком језику а друге на словенском језику.“ Успех је био постигнут, али само делимично. Општина није успела „из непознатих разлога“ да се црква доврши, али је школа почела са радом захваљујући добровољним новчаним прилозима грађана Крушева и сељака Крушевачке казе, иако уз многе тешкоће које су долазиле са више страна, а посебно од Егзархије и Комитетске организације, чија је једна од њених жртава био и угледни општинар Наум Илић (иза кога су остали његова супруга Данка и четворо незбринуте, малолетне деце).

VI

Препород српског становништва започео је у западном делу Маћедоније, у Битољском вилајету, а у каквом географском амбијенту и друштвено-моралној атмосфери, и како се и под којим околностима развијала државна и национална политика Краљевине Србије у овом делу турске царевине, добар приказ дао је савременик и учесник-домородац из тих крајева, учитељ Петар Коларевић. „Глигор Соколовић, Јован Бабунски и Тренко [Рујановић] повезано су држали [почетком 1905. године] цео планински масив планине Бабуне са Азотом у правцу Поречких планина, где је још био стари војвода Мицко Крстић, са својим одважним Поречанима. Истовремено био је образован Горски штаб за цело подручје са десне стране Вардара, а на челу Штаба био је активни капетан, Сретен Рајковић. Капетан Рајковић био је врло стабилан, хладнокрван, издржљив и добар стратег, а војвода Глигор, Јован Бабунски и Тренко добри познаваоци терена и менталитета народа који је насељавао то подручје, као и патње које су трпели од бугарских комита више од једне деценије. Тако исто Глигор и Тренко, који су [од] више година познавали добро бугарску организацију и тактику чета њихових, коју су проводили на терену и вршили организацију по српским селима. Та околност корисно је искоришћена и допуњена Мицковом победом над бугарским четама код села Слатине у Поречу прошле године [у јесен 1904. г.]“

О великом поразу комитетских чета у селу Слатини, и о „уводним“ борбама у околним селима, доста је писано у мемоарима савременика и у научној историографији, тим пре што се за догађаје везује и

име Дамета Грујева, централне личности ВМРО-а. Сукоби су почели упадом битољског војводе Ђорђа Сугарева у Пореч и његовим поразом у Томином Селу, куда је био пошао да ухвати војводу Мицка Крстића. Неколико дана касније у Слатини сакупиле су се чете „8 војвода а са друштвом 61“ [комита]. Поред чете Сугарева од 27 комита, биле су и чете прилепског војводе Петра Ацева, крушевског Ђурчина (из села Сланског), Ванче из Вранешнице, војводе кичевског, војводе дебарског Тале (из Галичника), војводе Милана из Прилепа и учитеља у мешовитом „србоманско“ – „бугарашком“ селу Кривокоштани, војводе Божиана из села Кусоврати (у Дебарском санџаку) који је допратио Д. Грујева „са около 20 душа дебрани, милиционери“. Ову групацију бугарских војвода („бугараша“) изненада је опколила и напала турска војска из Кичева, разбила комитетске чете и ранила Д. Грујева, кога је – сутрадан скривеног – пронашла чета војводе Мицка и одвела у заробљеништво у Томино Село, где га је више недеља неговао српски учитељ Славе Станојевић. Оздрављеног Д. Грујева, „четничким каналом“ српска влада предала је бугарским дипломатским представницима. Једном речју почетак је био врло повољан и одлучан, тако да су наше чете, још у првој години борбе са Бугарима на терену свугде ове тукле, а сељаци су се одмах ставили под заштиту наших чета и окренули леђа Бугарима.

Овај преокрет ишао је брзо на штету Бугара, односно њихове комитетске акције у „револуционарном“ преобраћању „србоманско“-патријаршијских села и становништва у егзархистичке припаднике – вернике и македонске „Бугаре“. Када та намера није успела, да се добар део македонских сељака путем цркве и школе придобију на миран начин, комитетске чете ВМРО требало је да то постигну на начин како је то било предвиђено статутарним одредбама и одлукама комитетских конгреса, и зашто су били формиран посебни егзекутивни органи са специјалним овлашћењима; „србомани“ су те извршне органе и њихове налогодавце назвали „друштвом за убијање Срба“. И управо пракса ових органа – на чије одлуке није било апелата, изазвала је отпор и реакцију чији је резултат био стварање опонентних „србоманских“ чета – српске четничке акције, која је – управо највише дошла до изражаја у крајевима Битољског вилајета, а посебно у Поречу и Прилепској кази. Исти, горе наведени савременик, о узроцима и поводима за појаву српских чета у Битољском вилајету, и о њиховим, потом, сукобима са бугарским комитетским четама, допуњујући своје већ наведено излагање, закључивао је: „Пошто су наше чете још у првим месецима по своме доласку одлучно иступале и афирмисале се у народу, где су деловале и долазиле у додир, извршиле су организацију у народу, по систему какав је провео Мицко Крстић у Поречу, организовао цео народ и мушкарце и жене да сваки по својој способности ради и дела, како четничка организација одреди. Кад је већ организација била уведена у народ и чете су се намножиле, јер се народ са одушевљењем одазивао позиву Горског штаба, многи млади људи из целог овог подручја, Азота и прилепских села, приступили су четама да се боре против бугарских чета, терориста, пропагандиста њихових, као и против насиља турских од спахија, качака, пољака и других“. Задатак ових новоформираних чета био је искључиво одбрамбеног карактера, не само од наметања силом

бугарског национално-политичког имена, већ и ради одбране српских историјских и културних традиција и заштите народног начина живота и српских традиционалних народних установа, као и српских школа (које је турска власт укинула због ратова Србије са Турским царством 1876–1878. године).

За боље и потпуније сазнање о карактеру и саставу српских чета, као значајна чињеница било је то да су „све српске чете састављене од људи тамошњег народа и сви су турски поданици“, што увек није био случај са бугарским четама. И ово је био један од разлога што је: „Цео терен планински био под контролом српских чета“, које су – са десне обале Вардара – „и држале цео терен са десне стране главног друма: Велес – Прилеп – Кичево – Гостивар – Скопље – Велес, [где] бугарске чете нису имале приступа и ако би негде покушале, биле су увек дочекане и разбијене, а у већини случајева бивале су потпуно и уништене... Сем тога, имали смо и једну чету у Преспанском крају... Доцније је дошао са четом и Василије Трбић, и за цело време оперисао је у Азоту и водио борбу са бугарским четама на левој страни друма Велес – Прилеп, у планинама и превојима у Бабуни, између Азота и Клепе до друма Градско – Прилеп, са четама војвода Глигора Соколовића, Јована Бабунског, Јована Долгача и осталих војвода са својим четама, када се за то укаже потреба“. Ове борбе вођене између српских и бугарских чета – плански припремане – започеле су у јесен 1904. године упадом бугарских чета у Пореч и њиховим поразом на Слатини.

Пораз бугарских чета у Слатини и заробљавање Дамњана - Дамета Грујева 1904. године, изменили су дотадашњу ситуацију у српско-бугарским односима у Поречу у двоструком погледу: на терену се отворено појављује прва оружана српска чета војводе Мицка Крстића, и започиње се са систематском организацијом поречких села за одбрану управо од постојећих бугарских чета. „У овом међувремену, од септембра, па све до пролећа 1905. године, док ово незванично и непризнато примирје ни од кога, било је врло корисно за нас, јер је цео наш народ и у Македонији и у Србији схватио озбиљност момента који треба искористити максимално, што је и учињено.“ Прва српска чета која је из Србије пребачена на десну обалу Вардара, била је чета војводе Илије Јовановића-Мочка, Прилепчанца, а затим и чета војводе Глигора Соколовића, из прилепског села Небрегова, на њиховом путу за Пореч, „где су и затекли на терену и војводу Тренка Рујановића, из Крапе, који је образовао чету у прилепском крају, поред Мицкове чете, који је држао Пореч“. За њима је прешао Вардар војвода Јован Стојковић – Бабунски, а нешто касније и Сретен Рајковић, активни официр српске војске, у својству шефа Горског штаба. Убрзо, у 1905. години са добровољцима – четницима у велешко-прилепски крај дошли су и војводе Раде Радивојевић и Стеван Недић – Ђела са четом од „30 душа“. Ове чете су стигле на терен у време када се припремао одлазак у Србију на одмор остарелог и онемоћалог војводе Мицка (који је тада зашао дубоко у старост, 65 година).

Организација српских села у пролеће 1905. године, већ је била увелико извршена, и ојачана, не само у Поречу, већ и у више каза Битољског вилајета. Њени организатори и предводници српских чета били су (сем В. Трбића) сви одреда из предела Битољског вилајета:

Јован Долгач из села Кошино,
Јосиф Михаиловић из Брода,
Зафир Тремчевић из Љупшта,
Дане Стојановић из Крапе,
Стеван Недић из Стругова, у Демир Хисару,
Јован Божиновић – Мајка из Журча, Крушево,
Коце Крстић из Дреновца, Прилепска каза,
Јосиф Јовић из Беле Цркве, Прилепска каза.
Преспански крај дао је, такође, две војводе са четама:
војводу Нацета из Ресна и
Мицка Крстића (имењака Поречког војводе Мицка Крстића – Пав-
ловског).

Заробљавање Дамњана Грујева (од стране Мицка Крстића), имало је, по учесталости, величини и жестини, карактер одлучујућег сукоба за превласт у том делу Македоније, упадом великог одреда бугарске војске активног генерала Чакова (састављеног од официрско-подофицирског командног кадра и војника из сталног кадра), крајем јуна 1907. године, када су се 7. јула завршиле потпуним уништењем и погибијом језгра тог одреда на локалитету званом „ножот“. Борбе су се водиле на десној обали Вардара, на простору између села Варош и Никодина, најпре са четама војводе Глигора Соколовића. Година 1905. протекла је у великом заоштравању српско-бугарских односа нарочито на територији Битољског вилајета.

VII

Током 1905–1907. године акција српских чета – помогнута од сеоских учитеља, мутевелија, свештеника, кметова и других угледних домаћина – повратила је неколико десетина села од егзархиста – а по казивању реченог прилепског учитеља, Петра Коларевића, све до Хуријета 1908. године, већина словенских села у Прилепској кази, као и у Битољском вилајету, изјашњавала се као српска, односно неегзархијска. То се видело и по бројности организованих села са српским четама и народном сеоском самоуправом, као и са бројним задобијеним од Егзархије или новоподигнутих цркава и, скоро свих старих манастира, које је Егзархија ставила под своју управу после 1870. године.

„Тако се, са српским четама, помињу сеоске војводе у селима: Степанци, Никодин, Дабница, Присад, Небрегово, Дреновац, Горње село, Долнени, Риљево, Секирци, Зрзе, Долгаец, Маргари, Костинци, Слепче, Стровија, Гостиражне, Крапа, Ропотово, Жабјане, Сарандиново, Ново село, Кривогаштане, Светомитрани, Бучин, Бела Црква, Вођани, Обршане, Крушевљане, Боротино, Тополчани, Кадино село (поп Вељко Каранлијевић), Мало Коњаре, Кореница, Годивље, Света, „итд, итд“.

Прилепска каза, која је до 1905. године, била под јаким утицајем Егзархије и комитетске организације у Прилепу, са појавом српских чета, почела је да мења дотадашњу верско-црквену и политичко-националну оријентацију. Тако, већ од пролећа 1905. године, чете Глигора Соколовића и Јована Бабунског ослободиле су „од тора бугарских чета и узели под своју заштиту... готово сва села са

Прилепске стране: Присад, Небрегово, Дреновце, Степанце; затим, под борбом, села: Крстац, Ореовац, Плетвар, Беловодницу; Горње село, Дабницу, и још нека друга села. Насупрот овим селима, у којима је била заведена „српска организација“ и српска сеоска самоуправа, као „мешана“ српско-бугарска села – била су: Кривогоштани, Бучин, Слепче, Сопотнице, Бабино, Долненци, Зашле „и друга села у Демир Хисару“. Ова појава „мешаних“ села, упркос настојањима да у селима не буде ниједног „србоманина“, тумачила се и морално-психолошким назорима становништва Прилепске (и околних) казе“ да су бугарске чете и градски комитет силом натурали бугарски карактер народу „да се морамо одрећи своје народности и напустимо своје традиције, наше из старина и обичаје нашег народа: славе, преславе, и [да] друге народне обичаје оставимо који су, за време ропства под Турцима, одржали нашу веру и народност“. Са појавом српских чета и њиховом акцијом заштите (многих) села од егзархијско-бугарске верско-црквене и национално-политичке асимилације, „бугаризам“ губи ослонац у ширим народним слојевима и народ се враћа свом идентитету из прошлости, у многим случајевима чак и онда кад су изјављивали људима да припадају бугарској организацији и да су „бугари“, а то је била обична маска да се „власи не сете“.

Отуда се јавило „симпатизирање нашим четама и организацији нашој, а и појаве својеврсног спонтаног, тајног обавештавања о комитетским намерама, која су се достављала представницима српске организације, од стране појединих „јавних“ „бугараша“ а стварно потајних „србомана“, давали су најбољу представу о колективној србобобији, која је владала у круговима бугарске општинске управе у Прилепу и њеним органима власти потпуно у служби Егзархије и ВМРО“. На широј територији Прилепске казе такви привидни „бугараша“, од којих су неки били и чланови комитетске организације, чак и по цену сопственог живота, „чинили су све што је било могуће, а често...и немогуће... да би нама помогли, а Бугарима нанели пораз“. Међу најревноснијим, такви су били: Тасе Самарџијевић, из Кадиног села, Крста Пупале „добар газда из Боротина, који је спасао многе наше људе“, Димко Димшић, из Бучина, Стојан Димовић, из Свете. Ова последња двојица, „убивена су од бугарске организације“, Димко 1908, Стојан (чак) 1915. године. У таквој ситуацији, а нарочито после Илинденског устанка, били су и развијали су се српско-бугарски односи у Прилепу и његовој широј околини. По сведочењу савременика тих несрећних збивања, учитеља Петра Коларевића, који је и сам учествовао у Илинденском устанку као члан комитетске организације, „ми смо имали своје тајне поверенике у целом Битољском вилајету, а нарочито у Прилепском крају (кази) у: Маријову, Демир-Хисару, Азоту, Поречу, Прилепском пољу, Тиквешком крају, Кичевском, Преспанском и т.д., увек смо имали тачно обавештење из целог краја, како стоје бугарске чете у народу и шта намеравају. А до оваквих људи и обавештења, највише се долазило у самом Прилепу, и то у пазарни суботњи дан, јер, познато је било „да је прилепски пазар био врло богат свим потребним намирницама, а нарочито је било на продају врло много крупне и ситне стоке. Неки сељаци продавали, а други куповали и у том мешању људи из свих крајева, лако се долазило, да се у поверењу све може сазнати шта се дешава на терену, нарочито из места где су бугарске чете оперисале...“

VIII

Развој српског школства на почетку 20. века, уопште узев, зависио је много и од општих прилика у Турској, затим од патријаршијских митрополита и њихове дозволе за отварање нових школа, једним делом и од политичке ситуације у српско-бугарским односима на терену, а у вези са притиском Егзархије и комитетских чета ВМРО на „србомане“ у Битољском вилајету, посебно до 1903. године. Тек је пораз Илинденског устанка с једне стране, иако привремено, „олабавио“ антисрпску делатност бугарских црквених и политичких (комитетских) фактора, с друге стране и турске власти биле су попустљивије према школско-просветним потребама својих српских поданика – што је, све, стварало повољније услове за рад „ортодокс-мехтеби“, одн. „серб-мехтеби“ – српских школа. Отуда већ 1904. г., у Прилепу, осећа се знатан напредак у раду тамошње основне школе, у којој је управитељ Јован Жарковић са наставничким колегијумом од десет учитеља и учитељица именом: Тодор Чакширлијевић, Димитрије Леринчанац, Трпко Лазаревић, Коста Николић, Даринка Живковић, Софија Леринчанац, Олга Лазаревић, Параскева Вељковић, Димитрије Андоновић. Првобитно „школа је била у пространој кући Спира Цамбазовића“ и било је осам одељења „четири мушка и четири женска са око 300 ђака“. Познати „чика“ Пера Димитријевић био је мутевелија школе.

Међутим, са обновом српске националне акције у Македонији после династичке промене 1903. године и све успешније српске четничке борбе против ВМРО-ских чета, стање српског школства се увелико поправило, у Битољском вилајету, и то не само по градовима и варошицама, већ – нарочито – по селима. У томе је предњачио Прилеп са својим казама. Пред Младотурску револуцију 1908. године у вароши Прилепу учитељи су били:

- Марко Церић, (раније учитељ у Кичеву)
- Гвозден Грујић, (раније учитељ у Поречу)
- Стерија Ставрић, (раније учитељ у Поречу)
- Димитрије Андоновић, (раније учитељ у Поречу)
- Петар Коларевић (раније учитељ у Врбјану)

Учитељице су биле: Ана Церић, Стана Грујић, и Параскева Вељковић.

У Прилепској кази постојале су основне школе, са учитељима, у местима ових села:

- Крапа, са учитељем Томом Јанићијевићем (из Крушева),
- Зрзе, са учитељем Миланом Илићем (из Призрена),
- Риљево, са учитељем Миланом Ковачевићем (из Прилепа),
- Маргаре, са учитељем Петром Ђорђевићем (из Битоља),
- Горње село, са учитељем Тодором Ђорђевићем,
- Небрегово, са учитељем Благојем Наумовићем,
- Дабница, са учитељем Цветком Петровићем (из Дримкола),
- Слепче, са учитељем Спасојем Фишићем (из Призрена),
- Долгаец, са учитељем Николом Димитријевићем (из Ресна),
- Гостиражна, са учитељем Душаном Рајковићем (из Галичника),
- Секирци, са учитељем Тодором Димитријевићем (из Галичника),

- Тополчане, са учитељем Тодором Мицковићем (из Тополчана),
- Присад, са учитељем Ристом Спасићем (из Прилепа),
- Стровија, са учитељем Василијем Сачмаревићем (из Прилепа),
- Врбјане, са учитељем Фанијом Ачковић (из Прилепа),
- Дреновац, са учитељем Михајлом Ђорђевићем (из Призрена),
- Кривогаштане, са учитељем Трајком Вељковићем (из Кривогаштана),
- Долњани, са учитељем Станком Ђ. Османовићем (из Долњана),
- Браилово, са учитељем Николом Андоновићем (из Лерина),
- Костинци, са учитељем Јорданом М... (из Костинца),
- Никодин, са учитељем Атанасијем Костићем (из Битоља),
- Ропотово, са учитељем Костом Димитријевићем (из Крушева).

У Прилепу је постојало певачко друштво „Краљевић Марко“, састављено „од ђака и младића и девојака који су певали у Параклису за време службе, недељом и другим празницима“.

У Поречу 1902/1903. године било је девет српских школа, и то у:

- манастиру Св. Богородица, са учитељем Крстом Ђорђевићем,
- у селу Ковач са учитељем Стојаном Јовићем,
- у селу Зркље са учитељем Савом Стојановићем, родом из истог места,
- у селу Томино Село са учитељем Аритоном Поповићем,
- у селу Крушје са учитељем Лазаром Орловићем, из Вучитрна,
- у селу Грешница са учитељем Данилом Ристићем, родом из истог места,
- у селу Црешњево са учитељем Димитријем Теодосићем, родом из истог места,
- у селу Крапа са учитељем Томом Јанићијевићем, родом из Крушева,
- у селу Брод са учитељем Николом Тонићем, родом из Приштине.

Као настојатељи ових школа помињу се Димитрије Деспотовић и Риста Андрејевић, а „као најважнији“ Димко Михаиловић, у Крушју, и учитељ Димитрије Тодоровић у Црешњеву. За ову двојицу – управитељ поречких школа Марко Церић – у извештају Генералном конзулу у Битољу, Михаилу Г. Ристићу наводио је како: „Њиховом иницијативом и њиховим упутствима до пре неки дан осигуран је био цео Доњи Пореч, а до сада можда је и цео“. Од свештеника настојатеља – „мутевелија“ посебно је похваљен свештеник Конне из Крапе „који је својим понашањем могао придобити поштовање код својих сељана“. У вези са школама, постојао је покушај да се српске школе отворе и у „сва четири бугарашка села, у Локвици и Виру да нам томе на пут нису стали бугарашке комите“. Сем „бугарашких“ односно ВМРО чета, велику сметњу раду српских школа у Поречу, причињавали су турски зулуми „који се свакодневно чине народу“, тако да се Хилми паша био упутио у Кичево да извиди зулуме. Међутим, од тога није било ништа, јер су се учитељи бојали освете од стране неког Ибиш спахије и Асан бега из Кичева, који су својим недељима задавали велики страх по селима Горњег и Доњег Пореча. Чак ни „свеснији“ учитељи поречки: Славко – Славе – Станојевић и Стојко Јовић „да за тужбе не знају... оно што је у тужби било написато“, – што је

управитељ школа Марко Церић окарактерисао речима: „Пошто се учитељи као свеснији људи плаше, шта је онда остало за прост свет и за то се несреће из дана у дан умножавају“. (Извештај је писан у Битољу и датиран са 26. јулом 1903. године).

Једна од значајних манифестација националног осећања и свести код доброг дела српског становништва у Битољском вилајету, посебно у варошкој средини, била је прослава празника Св. Саве. Овај празник био је најизразитији доказ против покушаја Егзархије и Комитета ВМРО да негира постојање српске црквене и историјске традиције у Македонији, упркос јаким притисцима и претњама са тешким последицама за његове организаторе и слављенике. Прослави Св. Саве, коју су организовали учитељи уз сарадњу свештеника, мутевелија, сеоских кметова и угледнијих сеоских првака патронovali су представници српског конзулата, а каткада и изасланици односне митрополије – Пелагонијске, Велешко-Дебарске, или њихови заменици по среским центрима – протојереји намесници. За одржавање Светосавских прослава била су службено заинтересована ресорна министарства из делокруга вођења државно-националне политике, а о њиховом исходу скоро сва јавност у Србији била је јако заинтересована.

У Битољу је, од краја 1890-тих година, постојала српска основна школа чији је мутевелија био битољски трговац Цинцарин, Михајло Хаџи Попе (Поповић), а управник школе учитељ, Риста Цветковић, родом из села Лопатице „у близини Битоља“. Школа је радила са знањем турске власти, а њен покровитељ био је тадашњи српски генерални конзул за Битољски вилајет, познати родољуб и писац, Милојко Веселиновић (родом из алексиначког среза у Србији). Школа је била разредна, а учитељи су били Риста Цветковић и Михаило Оцевић.

Ова српска основна школа при упису ђака у почетној години свога рада имала је, по сведочењу једног њеног ђака, „око четрдесет ученика“, разноликог узраста и година старости, међу којима их је било и „од 11–17 година, различито одевених, из разних места, говор и нагласак другојачи, јер сваки крај има свој начин говора. Једном речју шаренило...и по менталитету, понашању...по васпитању и природној интелигенцији, као и [дотадашње] школске спреме, јер је нас било из [до тада] разних школа: грчке, бугарске, српске...Највише је дошло из бугарске школе...“ Било их је „и са Косова“, и „готово из свих крајева Битољског вилајета“. Школска настава извођена је по угледу на школе у Србији, и поред образовног имала је и сврху педагошко-васпитног, културног и родољубиво-патриотског просвећивања. Око верског васпитања старао се „један архимандрит из манастира Хиландара – Гугушевић“. Школа је почела са радом 1. октобра 1897. године, и истога дана обављено је и свечано отварање српске гимназије. За смештај ђака уз школу постојао је интернат. Од варошких насеља у Видајету, највише је било ђака из Прилепа и Крушева. Тако, из Битоља је, у првој години рада основне школе било 7 ђака, из Прилепа 9, из Кичева и Крушева по 4, из Охрида и Ресна по 3, по 2 ђака, из околине Костура и Преспе (међу којима је био и Спасоје Х. Поповић, касније познат као учитељ у селу Буру, а затим по ослобођењу од Турака 1912. године, као становник у Битољу „где је покренуо недељни лист „Јужна звезда“ и водио борбу и пледирао да се

цео преспански крај присаједини Србији“), из Лерина 1 ђак, затим из поречких села по један ученик из села: Рамне, Крушја, Локвице, Девича, Крапе и Црешњева, „а из других крајева“: са Косова 3 ђака, из косовског Поморавља – из Гњилана 2, и Пљеваља 1, и из Алексинца 1. Као школски празник, уведена је прослава Св. Саве, 14/27. јануара, који се празновао сваке године.

У Битољу су 1897. године отворене мушка и женска гимназија „са пансионом“. Њихови први ученици били су, највише, из разних крајева Битољског вилајета. Гимназија је била разредна, а њен први директор био је Сава Јакић, из Призрена, који је истовремено као професор предавао предмете француски језик и зоологију. Првобитно било је уписано 47 ученика, а завршило их је њих 36. Ученици су били смештени у интернату, а били су једнообразно униформисани. У гимназији постојао је и ђачки хор, са диригентом Велимиром Јоксићем, који је повремено био „наставник нотног певања“.

У Битољској гимназији позната су имена наставника и предмети које су предавали. Тако, поред директора Саве Јакића, колегијум гимназијски сачињавали су и:

- Јова Михаиловић, који је предавао српски језик и математику,
- Андра Самониковић „који није остао до краја школске године“ – земљопис са употребом мапа. Међутим, како „није било ниједног учбеника земљописа у разреду, предавања су била усменог карактера“,
- Велимир Јоксић предавао је веронауку и црквено певање,
- Андреја Н... предавао је краснопис – цртање и писање,
- хорско певање и ноте „предавао је неки Цинцарин, наставник румунске гимназије, хонорарно“,
- у гимназији су ученици имали и предмет турског језика који је предавао „неки Рефус из неке турске школе и био је доста добар и умешан у предавању“. Код њега ђаци су „прилично научили да читају и пишу“ – како је саопштавао један његов бивши слушалац.

Школска настава у гимназији завршавала се – после обављених испита – на Видовдан. У међувремену, прослављан је празник Св. Саве, са познатом химном „Ускликнимо с љубављу Св. Сави“.

Овај привремени наставнички колегијум – већ у току прве школске године био је бројно и стручно повећан, новим директором Костом Ковачевићем, и професорима Михајлом Питовићем, Костом Лозанићем, Јованом Чалаћем, Михајлом Ташковићем и још са неколико других, чиме је настава употпуњена. Тако француску конверзацију „водио“ је хонорарно професор Раул Вине, а турски језик професор Хакија Велић „Србин из Босне, муслиманске вере, који је увек нас пратио кад идемо ван вароши у шетњу (до манастира Буково, или до локалитета „Кисела вода“). Он је био добар предавач и добар Србин...“ Заштићивао је српске ученике у сукобу са бугарским ђацима приликом њиховог сусрета на излетничким местима.

У Битољу, као седишту вилајета, уобичајено је било да испитима присуствују и представници конзулата других земаља, као и Пелагонијски митрополит, као представник Православне цркве. Уз одређени

церемонијал прослава Св. Саве, по претходној пријави надлежним турским властима, није наилазила на тешкоће, сем у неким случајевима када су нижи органи власти чинили извесне препреке.

У Битољу 1901. године, прослава Св. Саве „и учешћем огромног броја људи, и редом на сам дан прославе и у вече, приликом забаве, задовољила је сваког. Десило се да је и време послужило, а била још Недеља, па је недогледно велика одаја у новој згради [српске] мушке гимназије, где је прослава била, била дупке пуна, тако да су многи остали били на степеницама, као и у дворишту“, како је гласио службени извештај ген. конзула Мих. Ристића. (У вези са светосавском прославом у вилајетском центру Битољу и у Скопљу, центру Косовског вилајета, валија је забранио рад тек отворене српске школе „по тужби Теодосија [егзархијског владике] који је казао да друштво Св. Саве издржава школу преко српскога конзула, и да ће сваком детету дати по[ла] мецедије...“ – ако не одлази у српску школу!)

Егзархија и Организација ВМРО уз помоћ комита спречавале су на сваки начин Светосавске прославе, при чему су имале – са своје стране, често и подршку локалних органа турске власти, најчешће подмићивањем. Таква ситуација у Битољском вилајету трајала је све до избијања Младотурске револуције јула 1908. године.

ПРИЛОГ 1.

КРАЉЕВСКО-СРПСКО

[ГРБ]

У Београду, 7. децембра 1895. г.
Господину Михаилу Ристићу
заступнику Конзула Србије
Скопље

МИНИСТАРСТВО ИНОСТРАНИХ ДЕЛА
ПП No 2385

Господине,

Као што ме је известио наш посланик у Цариграду, а као што сте већ и из Цариградских новина могли дознати, Султанова је Влада наименовала комесаре, који ће, ради ближег упознавања жеља и потреба тамошњег хришћанског становништва, обићи оне вилајете Царевине који се под заједничким именом Македоније разумеју. Извештавајући о томе Г. Владана Ђорђевића, Султанов Министар иностраних дела наговестио је да ће извештаји тих комесара служити основом свима реформама који се у погледу локалних установа буду у Македонији показале потребне.

С обзиром на то, што је Тефик паша нарочитим саопштењима свратио представницима страних сила пажњу на те најновије изасланике Порте, а нарочито што је уз то дао уверавања да ће њихово изашиљање бити припрема за реформе које у Македонији предстоје, и на које се Порта још приликом Берлинског конгреса обавезала, – врло је вероватно да се ови комесари неће, као толики други пре њих, ограничити на испитивање злоупотребе власти, него ће се, бар у неколико, упустити и у испитивања која се

тичу народносних одношаја у Македонији, пошто се без њиховог познавања ни једна озбиљнија реформа ни замислити неџа.

Из тих разлога за нас је од пресудне важности да поменути комесари не остану у заблуди, било о бројној снази нашег елемента, било шта више и о самој његовој егзистенцији. При томе треба нам нарочито имати на уму да брзим и површним пролазницима – каквим ти комесари врло лако могу бити – није немогуће у такву заблуду пасти, пошто је наш елемент и до данас још, сасвим различно од елемента грчког и бугарског, остављен без икаквог организованог и пред властима признатог представништва.

Одиста, жеље и потребе бугарског елемента наћи ће у дотичном Егзархијском Владици свог природног тумача, исто онако као што ће се и Патријаршијски Владика начинити изразом жеља и потреба грчког елемента. Али, ко ће наш елемент у тој прилици моћи са ауторитетом представљати? Осим тога у два, по нас тако велика вилајета, као што су вилајети Солунски и Битољски, од наше народности не постоје ни оне најелементарније манифестације какве се обично у црквама и у школама налазе. Јер школе, због забране која је до скоро на њима лежала, још нису отворене, а у црквама се служи на грчком, нашим људима страном језику. Зебња је сасвим основана да егзистенција нашег елемента, лишена тих тако рећи спољашњих знакова, неће моћи оставити на изасланике Порте утиске неодољиве извесности.

Према томе, неће бити довољно ако би наши људи пред тим изасланицима дали израза само оним мање или више личним молбама које се односе на злоупотребе власти, или на зулуме које им такви одметници од власти као Арнаути чине. Потребно је још, управо неопходно је да се њима привуче пажња и на оне колективне жеље и потребе које нашем елементу као таквом припадају. У недостатку овлашћених представника какве Грци и Бугари имају у владикама, у члановима меџлиса и т. д. и т. д. остаје још једино да се ставе у комуникацију с поменутима изасланицима нарочите депутације, које би састављене из наших учитеља, из наших свештеника, из првака наших школско-црквених одбора, или где школа нема, из потписника молби за наше школе, – могле у име целог народа говорити.

Депутацијама би био први посао да пред царским изасланицима утврде најенергичније егзистенцију нашег елемента, који немајући по чудноватој игри досадашњих прилика никога ко ће га представљати, мора да се тако рећи у неорганизованој маси појави, ако неће да рескира да у својим жељама остане несаслушан. За тим, депутације треба да изнесу све насртаје које пропаганде грчке и бугарске чине на нашу народност видећи је тако неорганизовану, исто тако, као и то како је заштита коју противу тих насртаја турске власти пружају, – управо никаква.

У погледу грчке пропаганде треба се жалити на држање Патријаршије која према тежњама наше народносне културе никада није била пријатељска, о чему довољно сведочи сама та околност што, у тако несумњиво српским епархијама, као што су рашко-призренска и скопљанска, седе на владичанским столицама личности грчке народности који не знају људски ни језика своје пастве; што се јужно од Шара у свима црквама Патријаршије служи на грчком језику, чак и у онима које припадају епархијама где Грка никако и нема, него има само један незнатан број Цинцара који се у маси Срба сасвим изгубио, и најзад, што су Патријаршијске владике, на супрот духу својих привилегија, престале чинити од њих икакву употребу у корист наших школа, идући у томе тако далеко да су на неким тачкама, на име мање или више свугде у Солунском Вилајету, где су се молбе за наше школе и без њихове иницијативе стале јављати, први похитали да их властима денунцирају.

У погледу бугарске пропаганде треба се жалити на бугарски Егзархат што се недопуштеним средствима служи у борби противу српског имена, и у потврду томе треба навести оне случајеве кад су Егзархијске Владике обилазећи епархију, водиле собом оглашене хајдуке, који су претили оружјем нашим људима, ако на страну Егзархије не пређу, а на неке чак и пуцали; или случајеве, кад су те исте владике наређивале да се у црквама, сада егзархијским, али од старине нашим, гребу и упропашћују слике наших краљева и народних светитеља којима Турци никаква квара никада нису чинили; на случајеве кад су се под њиховом управом вршиле отмице наших манастира, или на примере како њихови свештеници, где год је црква у рукама Егзархата, не пуштају наше мртве у гробље, или, агитујући противу живих, међу анатему на сваког трговца своје епархије, ако пусти у дућан кога од наших људи; или, прелазећи на њихове учитеље, треба навести како ови подбадају своје ђаке да насрћу на наше, да праве чак и на саме наше школе јурише, да скидају са њих табле са српским натписом, или да се на ове бацају блатом и камењем, да се исто тако бацају блатом и камењем на наше учитеље, или да певају за њима песме погрдне за српско име које су у школи нарочито учили; како за тим бугарска општина наше учитеље и онда кад су од власти признати, дочекује демонстрацијама које су по сам њихов живот опасне, јер се састоје, између осталог, и из пуцњаве из револвера, а кад се наши учитељи ипак утврде, онда како им се подмећу бунтовне књиге које их на робију могу одвести. У опште сва та и остала средства застрашивања и законита притиска која бугарска пропаганда нема никаквих скрупула употребљавајући, ваља обелоданити пред комесарима у највећој опширности.

Најпосле, треба нагласити како и сама власт иде грчкој и бугарској пропаганди бар у толико на руку у колико, неуважавајући ван граница Косовског Вилајета молбе за српске школе, натерује наше људе да дају децу у школе или грчке или бугарске, ако неће да им се деца никако не школују. Што се тиче самих тих молби треба објаснити, како су оне већ неколико пута биле подношене, да се њима никада није ништа више тражило него што је свима царским поданицима, не изузимајући ту ни Јевреје, законом о јавној настави било ујамчено, али да су ипак те молбе и до данас остале неуважене, и ако локална власт ништа друго није могла противу њих да наведе него то што су српске. Шта више, иако је у последње време нарочитом Царском Ирадом испуњење тих молби обећано у границама просветних закона царевине, локалне им власти опет не престају чинити отежице, од којих је најозбиљнија та што их спроводе на решавање у меџлис, где седе грчки и бугарски владика, природни противници свих наших народносних захтева. – Као закључак, треба отворено захтевати да се просветни закони примењују на српске школе као и на све друге, а не да им ствара изузетно неповољан положај који не би одговарао познатој стрпљивости Султановој у погледу вере и просвете, и који би само бугарској пропаганди могао ићи у прилог, која пак такво фаворизирање никада није мање заслуживала него после летошњих упада бунтовних чета из Бугарске у Македонију.

Из ових упутстава у којима сам ја имао на уму стање ствари у сва три вилајета, Ви ћете одабрати и имати на уму само оно што се Вашег вилајета специјално тиче. Али главно старање ваља да Вам буде срачуњено на то, да од тих депутација остане комесарима јасан утисак, како су српском елементу закраћени они услови за развијање народносне културе који грчком и бугарском елементу у обилатој мери на расположењу стоје да је због тога он, ако сваке културе неће да се одрече, упућен подати се утицајима грчким и бугарским, који су у толико јачи у колико се уз саучешће самих турских власти врше, и ако такву пристрасност интереси царевине никако не налажу. Да би пак тај утисак био у исто време и довољно јак, ваља Вам свима силама настати да депутације буду и својим бројем и својим личним

саставом подједнако импозантне, што ћете, зар само тако моћи постићи, ако предходно распрострате по маси наших људи уверење да само ваквим манифестацијама пред изасланицима могу својим давнашњим школским и црквеним захтевима прибавити сатисфакције у Цариграду.

Најзад, Ви ћете гледати да се с комесарима и сами састанете, и да им том приликом сугерирате [!] како је најбоља гаранција за мир у Македонији једнака примена закона и да би с тога што пре требало учинити крај оној неједнакости која је на штету српског елемента учињена у питањима школе и цркве, – помињући при томе нарочито да баш нетолерантност те врсте код Великих Сила најживљег протеста изазива и да је увек она била повод њиховом мешању у унутрашње ствари Царевине.

Међу тим пратићете најбрижљивије све покрете комесара и стараће се да им правац и начин рада што пре ухватите и да им ниједну неисправност не пропустите неопажену. – О свему што будете опазили или дознали, извештаваћете ме најбрже и најтачније.¹

Примите, Господине, уверење мога поштовања.

Ст. Новаковић

ПРИЛОГ 2.

*Белешке
које сам 28. септембра 1905. год. предао
Хилми-паша као Консулатске Дезидерије*

I

Овд. власт проценила је зграду у којој се налази српска Гимназија са 6000 тур. лира и према томе тражи на њу 60 лира год. порезе. – На кораке учињене тим поводом код В. Порте Њ. Екселенција В. Везир изјавио је Посланику Србије у Цариграду да се ово питање налази на решењу пред Држ. Саветом који ће Њ.В. Султану предложити да се зграда ослободи плаћања порезе, у смислу постојећих закона о томе јер служи школи. Вилајет је добио наредбу да до излаза царског фермана ову порезу ненаплаћује, али недавно тражио је 60 лира порезе.

Њ. Екселенција Хилми-паша умољава се:

1. да изда наредбе надлежној власти ненаплаћивати ову порезу док се питање дефинитивно не реши;
2. да има доброту начинима који му стоје на расположењу издејствовати високи царски ферман о ослобођењу ове зграде од порезе у смислу постојећих закона.

Додаје се да је надлежна Комисија претерано оценила дотичну зграду да вреди 6000 тур. лира.

¹ Архив Српске академије наука и уметности, Но 14243/277.

II

Њ. Екс. Хилми-паша обећала је г. Јовану Ђирковићу, секретару Велешко-Дебарске Епархије дати му постављење и препоруку како би њоме снабдевен могао надгледати рад и успех српских учитеља и школа у казама: велешкој, кичевској, рекавској, дебарској, охридској, прилепској и гостиварској. Уверен да је Њ. Е. Хилми-паша узет огромним послом у коме је пропустио дати ово постављење подносилац ове notiце сматра за част потсетити га на дато обећање.

III

Под притиском бугарских чета и њиховим терором, многа села у кумановској и паланачкој кази, која су од бир земана признавала била Патријаршију и према томе сматрала се за српска последњих година била су се огласила за егзархијска. У току последњих неколико месеци ова су се села вратила на прави пут, али власти у њих не пуштају ни српског свештеника ни српског учитеља под изговором да имају наредбу, у томе смислу, ма да равнодушно гледају бављење бугарских учитеља и свештеника у селима српским која су се под притиском бугарских чета огласила егзархијска. Њ. Е. Хилми-паша умољава се да својом наредбом стане овом на пут.

IV

Позната је ствар да поједини органи власти у унутрашњости вилајета много пута неједнако поступају према оправданим жељама, молбама или правима српског народа. У том погледу, што је Њ. Екселенцији врло добро познато из усмених саопштења најтипичнији је преставник таквог држања данашњи кумановски кајмакам, чије целокупно држање не само да је противно постојећим законима него је у наточ и дужностима једног искреног царског чиновника и интересима саме царевине. Разлог његовом повлађивању Бугарима и његовој бојазни од њих у томе је, што је кајмакам сам родом из Источне Румелије где му се и данас налази и имање и сва даља и ближа родбина, па бојећи се и једног и другог стално се стара да угоди захтевима бугара кумановских. У овоме га помаже и један полицајац кумановски по имену Лазар по народности бугарин.

Ако Њ. Е. Хилми-паша жели саопштиће му се усмено случај драстичног држања овог кајмакама приликом експедиције неколико товара оружја и муниције за бугар. чете у кумановској кази. Као најновији његов подвиг на томе путу помиње се овде његово држање приликом најновијег пописа становника у Куманову. Не само да није хтео уписивати Србе који су то од 20 година на овамо као Србе него их је присиљавао да се пишу у Бугаре и терао их из канцелрије уз реч како Срба има само у Србији а не и у отоманској царевини и да ће свако онај који се томе противи бити оглашен за бунтовника.

У том погледу нимало није измакао ни кајмакам у Кривој-Паланци, који је, да би се удобрио Бугарима као Бугарина уписао српског учитеља по имену Александра Јосиповића.

Увиђавности Њ. Е. Хилми-паше оставља се да предузме мере које за сходно нађе.

V

22. ов. м. стигла је пописна комисија у село Ковач, нахија поречка, битољски вилајет. Од како ово село постоји увек је било српско. Комисија на силу је уписала ове сељане као Грке.

VI

Предавалац ове белешке има слободу потсетити Њ. Е. Хилми-пашу на обећање које ми је дао да ће молити за Високу Царску милост осуђеног наставника српске Гимназије у Битољу, Алексу Јовановића.

VII

Од више година (то је познато Њ. Е. Хилми-паши) у скопском ђумруку налазе се неколико пошиљака упућених на адресу Ген. Консулата Краљ. Србије у Скопљу. Из разних узрока (који су такође познати Њ. Е. Хилми-паши) ове су ствари остале неизузете. У смислу зак. прописа Консулат се био обратио Валијату с изјавом да пристаје платити путни трошак царинском чиновнику који би до границе допратио ове ствари ради њиховог повратка у Србију.

Умољава се Њ. Е. Хилми-паша за потребне наредбе поводом овог.

VIII

Пре 6. месеци ухапшени су у Пећи неки Максим Милијин и Мика Радојев из села Видена пећ. нахије, због тога што је у кућама им нађена по једна мартинка. Пре неколико дана они су спроведени у скопски затвор. Ови су људи ове пушке купили од Арнаута у Ђаковици и држали су их доследно обичајима у пећ. нахији. Људи на правди Бога леже у затвору.

Њ. Е. Хилми-паша учтиво се умољава да нареди да се ови људи пусте на слободу.

IX

Г. Љотић саопштава из Солуна да је власт свакојаким средствима у Дојрану утицала на Србе и по њиховом захтеву није хтела да их упише као Србе нити да им изда нуфузе. Приликом уписивања позвани су били грчки и бугарски муктари и попови, који су Србе из Дојрана уписали у нове тевтере према старим и данас им на силу ну-де или грчки или бугарски нуфус.

Слично овом у Дојрану дешава се и у Јенице-Вардару. Тамо се српски народ на силу тера у Грке. Председник пописне комисије у Јенице-Вардару служио се против Срба чак и претњом: „Ви Срби, рекао им је, не само да српски нуфуз нећете добити него ћемо Вас кроз кратко време све у тамницу побацати па када тамо почнете трунути примиће се као попе грчке нуфусе“.

У интересу добрих одношаја који постоје између царевине и Краљевине а које врло лако могу да помуте сваки поступак власти према најприроднијим правима једног народа предавалац ове белешке моли Њ. Е. Хилми-пашу за потребне наредбе да се оваквим поступцима стане на пут и да се једном народу који постоји призна право на његово народно име. Док у солунском вилајету власти гурају Србе у Грке или Бугаре у нахији поречкој у Бугаре дотле власти косовског вилајета пуно крвне Србе па чак и српске учитеље гурају у Бугаре.

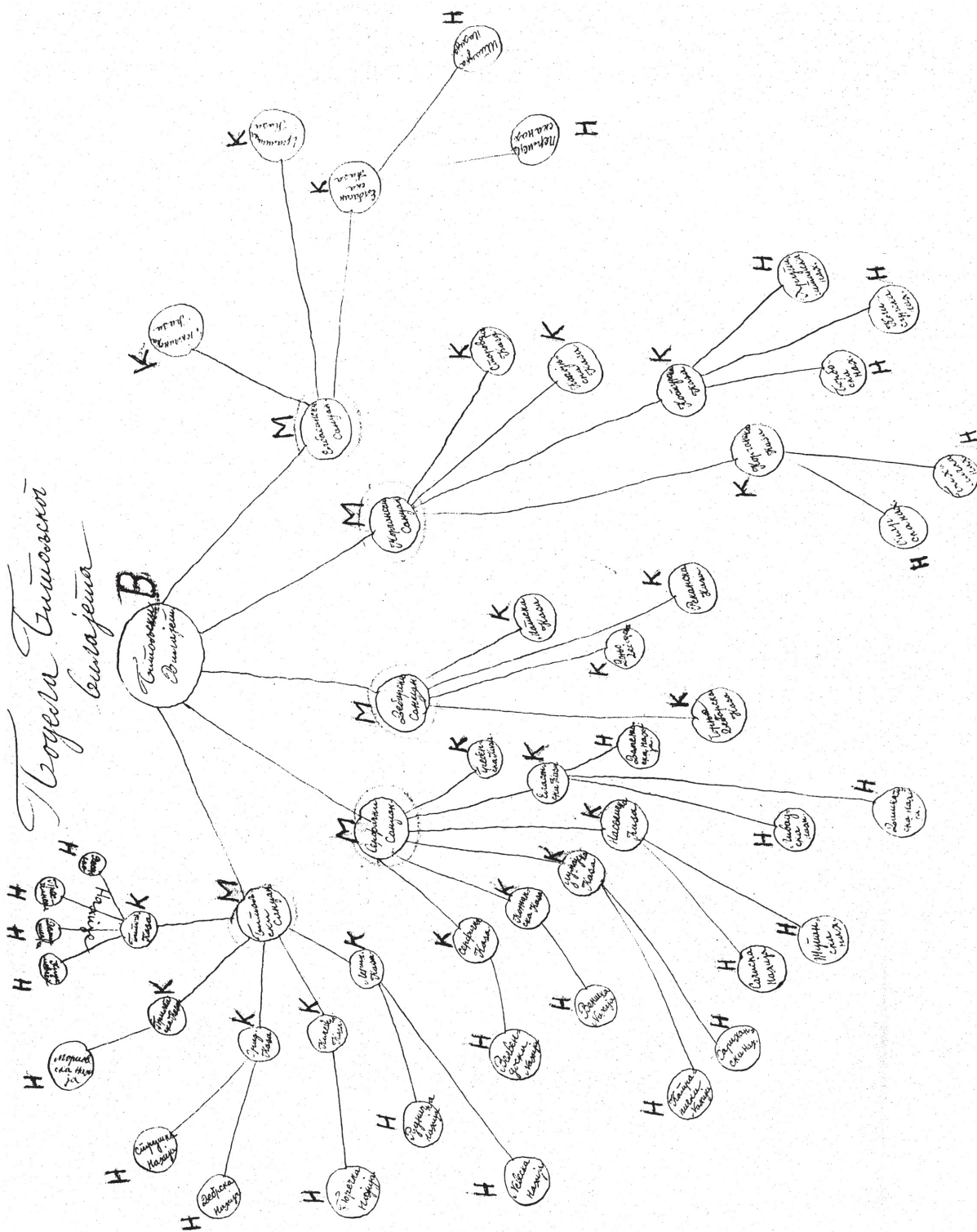
X

Са разних страна из сва три вилајета непрестано долазе жалбе српског народа поводом рада Комисија које пописују становништво. Накнадно саопштењима у ранијој белешци саопштавам Њ. Е. Хилми-паши:

21. ов. м. пописна Комисија у Паланци издала је нуфус-тескеру срп. учитељу Александру Јосиповићу и његовој жени. Рубрика народ попуњена је код њих двоје „православни који припада егзархији“. Нуфус издат њиховој ћери гласи: „православни који припада патријаршији“. Просвећеној оцени Њ. Е. Хилми-паше ставља се да пресуди држање дотичне власти која дугогодишњег српског учитеља и његову жену меће у Бугаре а њихово дете у Грке. Нарочито се удара гласом да се овако поступи у једној кази која се граничи са Краљевином Србијом.

27. септембра 1905. год.
Скопље

ПРИЛОГ 3.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Коришћена је, парцијално, архивска документација из вишетомне збирке САНУ: *Документи о сјољној полицији Краљевине Србије, 1903–1914*. За односне године (наведене у тексту 1903–1917) у редакцији Андрије Раденића, Љиљане Алексић-Пејковић, Климета Цамбазовског.

Извештаи од 1903. година на српским консули, митрополији, училишним инспекторима во Македонија. Редакција и коментар Љубен Лапе. Институт за национална историја, Скопје, 1954.

Протоколи од заседанија на Прилејската општина (1872–1886). Подбор, редакција и коментар Љубен Лапе. – Институт за национална историја. Скопје 1956.

Михаило Војводић, Стојан Новаковић и Владимир Карић. – Архив Србије. Слио. (Београд) 2003.

Петар Коларевић, *Записи и сећања...* (Обиман рукопис у припреми за објављивање у САНУ).

Стефан Н. Аврамов, *Револуционни борби во Азија (Велешко) и Порџието*. – Материјали за историјата на Македонското осводително движение, книга X, Софија.

Кр. Сиљанов, *Освободителни борби на Македонија*, Томъ прѣри..., томъ втори... Издание на Илинденската организација, Софија 1943.

Споменица Јована Бабунског. Издање Удружења резервних официра... Београд 1921.

Војвода Василије Трбић, *Мемоари. Казивања и доживљаји војводе велешког*. Књига прва. Београд 1936.

Јован Хаџи Васиљевић, *Прилеј и његова околина*. Изд. Коларчева задужбина. Београд 1902.

Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења* (Српски народ у XIX веку, Књ. 16) Београд 1941.

Т. Ст. Бурмов, *Българо-търцката разпра*. – Периодическо списание..., LXII. Софија 1902.

Петаръ Никовъ, *Възраждане на българския народъ. Църковно-национални борби и постојенија*, Софија 1929.

Ј. Хаџи Васиљевић, *Буџарска ексархија и њен утицај на Балканске Словене*.

Како је настала Буџарска еџархија. Београд 1897.

Јован Ристић, *Поводом брошуре „Како је настала буџарска еџархија“*.

Иван Иванић, *Из црквене историје Срба у Турској у XVIII и XIX веку*, Београд и Нови Сад, 1902.

Јован Хаџи Васиљевић, *Патријаршиште и еџархисhte у Скопској еџархији*. – Братство XXIX. Београд 1938.

Ђоко Слијепчевић, *Михаило – архиепископ београдски и митрополиј Србије*. – Минхен 1980.

Станислав Краков, *Пламен четнички*. – КИЗ „Хипнос“ (Репринт по издању из 1930). Београд 1990.

(Алекса Јовановић) Коџа, *Војвода Миџко. Живој и рад*. – Скопље. Штампарија и књиговезница Крајничанаџ. 1930.

Др Јован Хаџи Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Македонији*. Београд. Штампарија „Св. Сава“ 1928.

Др Миленко С. Филиповић, *Дебарски Дримкол*. Са једном картом и 17 слика у тексту. – Скопље. Штампарија „Јужна Србија“... 1939.

Владимир Стојанчевић, *Србија и Епархија*. Одељак IV из књиге: *Србија и Бујари 1804–1878*. – Просвета. Београд 1998.

Владимир Стојанчевић, *Из историје Велешко-дебарске митрополије на почетку XX века (до 1907)*. – *Споменица епископу шумадијском Сави*. Зборник радова поводом 40. годишњице... – Будућност. Нови Сад 2001.

Владимир Стојанчевић, *Политичке и црквено-школске прилике код стиановништва српске националности у Бишољском вилајету почетком 20. века*. – Вардарски зборник 1, Београд 1999.

Владимир Стојанчевић, *Село Краја у Поречу и његов свештеник пој Тасе Кочевих на почетку 20. века*. – Братство XIII. Друштво „Св. Сава“. Београд 2009.

Владимир Стојанчевић, *Мудирлук-нахија Азот у Велешкој кази у српској историји од краја 19. века до Младошурске револуције*. – Вардарски зборник 8, Београд 2011.

ON SERBIAN HISTORICAL PAST IN MONASTIR VILAJET IN TRANSITION FROM 19TH TO 20TH CENTURY – SOCIAL AND POLITICAL CIRCUMSTANCES

The author presents a general view of the past of the Monastir vilajet as it is seen from the title, paying special attention to the questions and problems which are connected with the Serbian history. The paper presents relevant data, official archive and valuable memoir material on general situation and social and political circumstances in Turkey among its Christian subjects, first of all, between Macedonian Serbs and Bulgarians and their relationship which had been the most important factor that influenced the situation in Turkey, i.e. in Monastir vilajet. In eight chapters, the paper examines Turkish administration, work of Egzarhija and VMRO and their work on Bulgarisation of the local “Srboman” – the “Patriarchists”, i.e. the Macedonian Serbs, their resistance to the Bulgarisation, the work of the Serbian national municipalities, schools and churches under the jurisdiction of the Residence of the Patriarch, creation and development of the Chetnick movement for the defense from violence and murders of the committee groups, the role and importance of Bitolj, Prilep, Kruševo, Poreč, Kičevo and Debarski Drimkol for the state and national politics of Serbia in Macedonia. Special attention is paid on the attacks of Egzarhija, Macedonian committee VMRO and their aggressive assaults on all “Srboman” villages; data on prominent men with Serbian national commitment, the most famous personas of the Serbian church and school organization, as well as the participants of the movement, etc. The paper refers to the period from the end of the 19th century up to the Young Turkish revolution. This period represents only a part of the Serbian history in Macedonia.